

Ե Ն. Խ Շ Տ Օ Ե Ա Ն

4/6

ԿԵԱՆՔԻ—

—ՊԵՂՐԸ

ԳԻՆԵ Ի 35 ԿՈՊԵԿ

ԹԻՖԼԻՍ

Ուսումնական «Հասկերանո», Երևան, 17
1912

891.99

խ-66

891.39

Խ-66

ԵՆ. ԽՇՏՕԵԱՆ

ԿԿ.

6 NOV 2011

ԿԵԱՆՔԻ—

—ՅԱՂՐԸ

ԹԻՖԼԻՍ

Արագածիկ «Հայկերանո», Երևան. 17
1912

I

Գնացքն արդէն կայարանից հեռացել էր։
 Ճանապարհորդներն իրենց տեղերն էին գրաւել։
 Երկաթուղու գնացքի III կարգի հետևի կառքի
 լուսամուտի տակ միայն մի հոգու համար նըս-
 տելատեղ կար, ուր տեղաւորւել էր մի անծա-
 նօթ ճանապարհորդ։ Տեղը շատ անյարմար էր։
 Իւրաքանչիւր անգամ ներս և դուրս անող ծա-
 ույցողի կամ ճանապարհորդի դռան բաց ու խուփ
 անելն անծանօթ ճանապարհորդի համար անա-
 խորժ ցուրտ էր ներս բերում, որն այնպէս ու-
 ղիղ փչում էր անծանօթի դէմքին, ասես, ճա-
 կատագրօրէն չէր թոյլ տալիս նրա մինչև ոս-
 կորներին ծուծը մըսած մարմինը տաքացնել։ Նա
 ոչ ոքից չէր դժգոհում, միայն ամեն անգամ
 խնդրում էր դուռը շուտ փակել, իսկ ինքն ա-
 ռանց վերարկուն ու գլխարկը հանելու կծկւած
 էր իր տեղում։ Նա կուշ եկած մտածում էր,
 թէ ինչո՞ւ իր խնդիրը շատ քչերն էին կատա-

բում: Մտածում էր, նաև ինքն էլ իր հարցերին պատասխան գտնում: Նա շատ լաւ գիտէր, որ ուրիշների համար միևնոյն էր, թէ ինքն ինչ դրութեան մէջ է գտնուում: Ուրիշն օտարի մեռելը խաղալով կը թաղէ. չէ՞ որ այդ բանից նրանք անձնական շահ չունեն: Նա գիտէր և, որ իւրաքանչիւր մարդ դիմացիին չափում է իր իսկ դրութեամբ, ուստի զարմանալի չէր, որ իր նրման խնդրողները քիչ ուշադրութեան պիտի արժանանային: Այդ էր պատճառը, որ անծանօթն առանց դժգոհելու, կարծես, որպէս դռնապան, գնացող եկողի յետևից ամեն անգամ վեր էր կենում ու դուռը ծածկում: Ոչ ոք կեանքում այնքան չէ հոգալու մարդու մասին, որչափ ինքը—հոգս ունեցողը: Այդ շատ պարզ էր նրա համար. և նա ինքն էր հեռացնում իրանից ուրիշների պատճառած անախորժութիւնները:

Դիմացի երկու քնելատեղերում, դէմ առ դէմ, նախապէս իրանց համար փռած անկողինների վրայ ձգած-պառկած էին երկու երիտասարդ գոյգեր: Նրանցից մէկը թխաղէմ մի պարոն էր, մաքուր արտաքինով և դէմքի խելացի արտայայտութեամբ. իսկ միւսը՝ կարմրաթշիկ, մաքուր ու համեստ հագնւած մի միջահասակ աղջիկ: Ինչպէս երևում էր նրանց արտաքինից, երկուսն էլ ուսանողներ պիտի լինէին: Նրանց վերևում, բարձրացրած երկու ննջելատեղերում դէմ առ դէմ պառկած էին երկու գիւղացիներ:

Նրանց հագուստների հազար ծւէն լաթերը, կեղտի ու մուրի մէջ կորած մարմիններն ու շորերը, անախորժ ու անքաղաքավարի շարժումներն ու խօսակցութիւնը զգաւոր էին յարուցանում ներքևի, ըստ երևոյթին, բախտաւոր ընտանիքների զաւակների մէջ, որոնք երևի դիպածով էին ընկել III կառք:

—Մարգարիտ, ախ, ի՜նչ լաւ կլինէր կամ մենք շուտով ազատւէինք դրանցից, կամ դրանք մեզանից. զգւելի դարշահոտութիւն է փչում, տանել չեմ կարող. նայելն անգամ ճաշակ է փչացնում: Ինձ թւում է, թէ դրանց գոյութիւնը թիւրիմացութիւն է. նախ, որ տանջանքից և վատ կեանքից բացի ուրիշ բաժին չունեն դրանք. և երկրորդ՝ ուրիշներին էլ զգաւոր պատճառում,—խօսեց երիտասարդ ուսանողը:

—Այո, ճիշտ ես ասում,—պատասխանեց Մարգարիտը, սակայն չմոռանաս, որ դրանք էլ մեզպէս մարդիկ են, աննպաստ հանգամանքների շնորհիւ այս դրութիւնն են տանում: Քեզ այնպէս է թւում, իսկ ինձ՝ թէ մեզ պէս մարդկանց ձեռքով և աննպաստ հանգամանքների ճանկերից այս դառն օրն են ապրում նրանք: Դու կարծում ես, թէ նրանք կուզէին այս դրութիւնը տանել—ճար չունեն: Ձախող պայմանները, մտքի խաւարն ու տնտեսապէս ընկած դրութիւնը մեզ պէս միլիօնաւորներից են ստեղծել և կստեղծեն այդպիսիներ: Ես երբեք չեմ

զգւում, այլ խղճում եմ դրանց:

—Էհ, Մարգարիտ, ես այդ դրա համար չասացի, որ դու դարձեալ քո փրկիսօրհայութիւններն սկսես: Զէ՞ որ ներկայ պատկերը տհաճութիւն է շարժում, որը ժխտել չես կարող, հետեապէս ներկայ դէպքում անելիքի մասին չեն խօսի, խօսելով էլ գնացքի մէջ ոչնչի չես հասնի ուրիշների բարօրութեան գործում, այն ինչ, մենք զգանքից չենք ազատուում, որն այնպէս թանկ է նստելու մեր կեանքի և ճաշակի վրայ: Համաձայնիր ինձ հետ, որ անտանելի է այս գարշահոտութեան մէջ մնալ մինչև տեղ հասնելներս. կարելի է դիմել կանգնակոորին, որ մեզ այստեղից տեղափոխի կամ II կառք և կամ III կառքի կանացի բաժանմունքը, ուր քիչ թէ շատ մաքուր է թէ՛ օդը և թէ՛ ամեն ինչ:

—Կոստիա, այսպէս էր երիտասարդ ուսանողի անունը, թող, խնդրում եմ, ես այսօր երբէք տրամադրութիւն չունեմ վիճելու: Մենք էլ այս բոլորի պէս մարդիկ ենք, — ասաց Մարգարիտը մեղմ ու սիրալիր դիմելով նրան. — ոչինչ, չենք մեռնի, այստեղ էլ կարող ենք անցկացնել. հեռու չէ մեր տեղը շուտով կը հասնենք: Համաձայն ես, հա՛, ծիծաղկոտ ու գրաւիչ արտայայտութեամբ իր հայեացքը տարածեց Կոստիայի վրայ:

Կոստիան այլ ևս չխօսեց, նա համաձայնեց մնալ ու տանել այն անտանելի ու զգւելի օդը:

Մարգարտի համոզիչ տոներ, ձայնի՝ որպէս դայլայլ, շարժումները, գեղեցիկ կրծքի թռթռալէն վեր ու վար անելը, դէմքի նուրբ կաշւի կարմիր ու գրաւիչ կերպարանքը, որպէս մագնիս, մեխել էին Կոստիայի ակնապիշ հայեացքը: Պատահում են ըոպէսներ, երբ մարդու հրաշքներ գործող հանճարեղ միտքը և, որպէս Աստուած, մարդու ուժգին հոգին, լռում են — պապանձում ու տեղի տալիս զգացումների թափին, որ անպատմների և ծովերի հսկայ ալեկոծող քամիներից էլ ուժեղ են. նրանք անում են իրենց անելին: Եւ Կոստիան լուռ և խոնարհ, որպէս գերի, համաձայն էր Մարգարտի հրամայող պահանջներին եւ թարկւել: Քիչ առաջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնն արդէն չքացել էր, տեղի էր տւել խօսուն-խօսուն սրտերի զրոյցին: Մեղմ ու սիրալիր վերաբերմունքների քնքշութիւնը երկուսի սրտերի և հոգիների իրար անձնատուր լինելու — սիրային զոյգերի պատկերն էին արտացոլում: Լուռ դրութեան մատնւելիս, նրանց միմիկայով ու քաղցրահամբոյր հայեացքներն իրարից չէին հեռանում: Նրանք թէ նախկին և թէ յետագայ խօսակցութիւնների ժամանակ այնքան էին տարւել միմեանցով, որ չէին նկատել դէմ առ դէմ կծկւած անձանօթ ճանապարհորդի իրենց վրայ սեւեռած հետաքրքիր և ուսումնասիրող հայեացքը:

Օրիորդն ուզեց մի փոքր ուղղւել և ուսե-

րով բարձր վեր հրելով՝ վերևանալ: Այդ ժամանակ նրա գլխատակի բմբուլէ փափուկ բարձր գլորւեց ու գետին ընկաւ: Մարգարիտն ուզեց կռանալ վերցնելու բարձր, բայց չյաջողեցրեց, որովհետեւ մինչ նա կը կռանար, մեքենայի աւազութեամբ Կոստիան բարձրացրեց ու տեղը դրեց բարձր: Այդ կռանալու ժամանակ Մարգարտի և անծանօթ ճանապարհորդի հայեացքները իրար հանդիպեցին: Մարգարիտը կռացաւ և ինչ որ բան փսփսաց Կոստիայի ականջին: Նրանք երկուսով միաժամանակ նայեցին նորէն անծանօթին, որ դեռ նայում էր նրանց, նայեցին իրար ու ծիծաղեցին: Նրանք և՛ ծիծաղում էին, և՛ ակնարկներով յուզում անծանօթ ճանապարհորդին, որովհետեւ իրանց ակնարկները դէպ ներան էին ուղղում:

Նկատեց այդ անծանօթ ճանապարհորդը, նայեց նրանց շեշտակի հայեացքով և ապա ձեռքը գրպանը տանելով՝ հանեց մի գլանակ, վառեց ու սկսեց ազահ ազահ ծխել: Քիչ յետոյ միայն, որպէս վրէժ, հեգնանքի ակնարկներով անծանօթը դիմեց նրանց:

—Ներեցէք պարոնայք, իմ ծխելով ես ձեր տհաճութիւնը չեմ շարժում:

—Խնդրեմ, խնդրեմ,—պատասխանեց օրիորդը, հասկանալով նրա միտքը: Օրինակը վարակիչ է լինում: Կոստիան էլ հանեց, որ ծխի, բայց գլանակը մնաց ձեռին: Որքան և նա դէս

ու դէն, այս ու այն գրպանը նայեց լուցկի հանելու, այնուամենայնիւ չգտաւ: Նա լուցկին կորցրել էր, ուստի ստիպւած եղաւ դիմելու անծանօթին:

—Թոյլ կտա՞ք վառել:

—Ամենայն ուրախութեամբ, միայն դա ձեզ յարմար չէ գալիս:

Կոստիան գլանակը վառելուց յետոյ դիմեց անծանօթին:

—Ինչո՞ւ էք կարծում, թէ դա ինձ յարմար չէ գալիս:

—Շատ պարզ է, նախ, ինչպէս նկատում եմ՝ այս ձեր տեղը չէ. և երկրորդ ձեր և օրիորդի մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը ցոյց էր տալիս, որ դուք չէք սիրում կեղտոտ ու ապականւած օդ և նեղ դրութիւն, իսկ ծխելով մի աւելորդ անգամ կուլ էք տալու առանց այն էլ ապականւած օդի խտացած հոսանք, որը փնսսելու է ձեր քնքոյշ կեանքը:

—Այո, պարոն, շատ ճիշտ է ձեր նկատողութիւնը, միայն անհրաժեշտութիւն դարձած սովորութիւնը միանգամից վերացնել չէ կարելի. բացի դրանից առանց իմ ծխելու էլ ձեր ծխին էլ բաւական է օդը կեղտոտելու, դուք այդ բանը մոռանում էք: Ինչ վերաբերում է ապականւած օդին, որ փնասակար է, երեւի չէք ժխտի. ուրեմն, քան եթէ նրա մէջ ապրելով կեանք փչացնել, կարելի էր դրանից շուտով

խուսափել, մանաւանդ՝ երբ դրան հասնելու հր-
նարաւորութիւնը կայ:

— Դուք սխալ չհասկանաք ինձ, յարգելի
պարոն, ես չեմ ժխտում բարեկեցիկ ապրուստի
պայմաններ ստեղծելու սկզբունքը, ընդհակառա-
կը, ջերմ կողմնակիցներից լինելով՝ նկատում եմ,
որ դուք այդպիսի պայմաններ ստեղծելու կամ
ձեռք բերելու համար նախապէս պիտի հոգայիք:
Ինչո՞ւ էք դուք ինձ օրինակ վերցնում, մենք
բոլորս հասարակ մահկանացուներ ենք և սովոր
այսպիսի կեանք տանելուն, որի տանելու դէմ,
գուցէ, մենք էլ ենք զգուժ, սակայն ճար չու-
նենք: Հարցը դրանում չէ, հարցը հայեացքների
մէջ է: Օրիորդի հետ ունեցած ձեր խօսակցու-
թեան ժամանակ մի միտք արտայայտեցիք, որ
ինձ վրայ շատ վատ տպաւորութիւն թողեց:
Ի՞նչպէս կարելի է զգուժ մեզ նման մարդկան-
ցից, որոնք այս դաժան կեանքում աննպաստ
հանգամանքների շնորհիւ միայն շատ տանջւելն
ու աշխատելը, սակայն շատ ու շատ քչով բա-
ւականանալն են ստացել բաժին: Նրանք շարու-
նակաբար ոտնահարւում են մեզանից, փոխա-
րէն մեզնում խղճահարութեան զգացում զար-
թեցնելու: Մի՞թէ դուք համաձայն չէք, որ նը-
րանց կեղտոտ ապրելու, վատ երևոյթներ յառաջ
բերելու և տգեղ խօսակցութիւններ ու շարժում-
ներ թոյլ տալու պատճառները մտաւոր խաւար
և տնտեսապէս վատ դրութիւնից է յառաջանում:

Ինչո՞ւ էք զգուժ զրանցից, երբ իմ և ձեր նը-
ման բարեկեցիկ դրութիւն ունեցողներն են նը-
րանց այդ օրին հասցրել, ծծելով ու քամելով
նրանց թէ տնտեսականը և թէ ամբողջ կենսու-
նակութիւնը: Այդ երևոյթների հետևանքն է
դարձել նրանց կեղտի ու մուրի մէջ տապալւել,
սոված ու մերկ, տգէտ ու զգուժ շալակած
թափառելու մի կտոր սև չոր հացի համար: Իւ-
րաքանչիւր քայլափոխում դուք զգանքի դէմ էք
կանգնելու, նրա հիմքն ու յառաջացնող պատ-
ճառներն արմատախիլ արէք, եթէ չէք ուզում
նրան հանդիպել: Այդ հարցում ձեր հայեացքն
էր տարօրինակ, էլի օրիորդի հայեացքն արժա-
նի է յարգանքի:

— Դուք շատ առաջ գնացիք, պարոն....

— Թոյլ տուր ինձ, Կոստիա, մէջ մտաւ
Մարգարիտը և աշխատեց փոխել խօսակցութիւ-
նը: Նա զգաց, որ խօսակցութիւնը կարող էր
սուր կերպարանք ընդունել և դրա համար էլ
ուզեց վերջ տալ նրան: Ամբողջ վիճաբանու-
թեան ընթացքում, Մարգարիտը հետևում էր
խօսակցութեան իւրաքանչիւր բառին ու նախա-
դասութեանը: Նա անծանօթի մէջ գտնում էր
իր հայեացքների տէր մարդու: Այժմ միայն նը-
րան հետաքրքրում էր, թէ նա ո՞ւր և ինչի՞ է
գնում, սրա համար էլ հարցրեց:

— Ներեցէք պարոն, դուք էլ ուսանող էք:

— Ի՞նչպէս էք կարծում:

- Ըստ երևոյթին այդպէս պիտի լինի:
- Ազատ էք ձեր կարծիքների մէջ:
- Գնում էք շարունակելո՞ւ:
- Դժբախտաբար տանջւելու եմ գնում:
- Այդ ի՞նչ է նշանակում:
- Շատ հասկանալի է, տանջանքներ կրելու համար եմ գնում:
- Բայց մի՞թէ շարունակելը տանջանք է:
- Նայած, թէ ի՞նչը շարունակելը:
- Դուք ուսման չէ՞ք գնում:
- Ոչ, ես ուսանող չեմ:
- Հապա ո՞ւր էք գնում:
- Ո՞ւր գնալս ինքս էլ չգիտեմ, միայն այն-քան պիտի գնամ, որ հայրենիքի սահմաններից հեռանամ, տարագիր դառնալու դժբախտութիւնն է վիճակւած ինձ:

Այստեղ նրանք լռեցին: Միասին երկար ճանապարհորդելը, միմեանց հետ խօսելու, վիճելու և մտքեր փոխանակելու շարժառիթներ էր ստեղծել: Նրանք այնուհետեւ էլ երկար խօսակցութիւններով բռնւեցան, զանազան հարցերի շուրջը վիճաբանեցին: Դիպւածական այս հանդիպումը նրանց ծանօթացրեց միմեանց հետ, այնչափ մօտեցրեց, որ Մարգարիտը յաճախ նրան հրաւիրում էր նստելու իր նստարանի վրայ— իրեն մօտ:

Կոստիան և Մարգարիտը հարուստ ընտանիքի զաւակներ էին, սակայն տարբեր պայման-

ներում սնւած ու մեծացած:

Կոստիան երբէք կարօտութիւն չէր տեսել, միշտ լիառատ կեանքի բարիքներ վայելելով էր օր անցկացրել. այս հանգամանքը նրա մէջ դարբնել էր եսամոլութիւնը: Խօսակցութիւնների ժամանակ հակառակ իր ես-ի դատելը ոչ թէ բղիւում էին նրա անկեղծ համոզմունքներից, այլ որ այդպիսով նա աշխատում էր ամեն շրջանում տիրող հոսանքի և շրջապատի մէջ յարմարւելով՝ աննպաստ կարծիք չը վաստակել իր մասին, որը կարող էր իր վարկը գցել: Իր գեղեցիկ և կոկ հագնւած արտաքինի, համեստ ու մեղմաբարոյ բնաւորութեան մէջ պահում էր հանգամանքների խստօրէն յարմարւելու ճարպիկ խորամանկութիւնը: Այդ յատկութիւնը նա դրսի աշխարհից չէր վաստակել, այլ ժառանգական բնատուր ձիրք էր: Տարբերութիւնը կայանում էր նրանում, որ սրա նախնիքները դաժան խստասրբութեան տէր մարդիկ էին, առանց խնայելու ու խղճալու իւրաքանչիւր ձեռն ընկածից օգտւել էին ամեն կերպ ու այդպիսով կազմել տընտեսական բարեկեցիկ ու հարուստ դրութիւն. իսկ սա՝ դեռ կեանք չդուրս եկած, չէր հասկացել փող դիզելու ախորժակը և շռայլաբար վատնում էր, սրան, նրան բաժանում, մինչև իսկ կարօտեալներին օգնութեան հասնում: Վերջին հանգամանքն, ասենք, ուրիշ պատճառ էլ ունէր: — Նա խղճի թելադրութիւններով սնւած ու առաջ-

նորդուող գեղեցիկ Մարգարիտի սիրտը միանգամից գրաւելու համար, ըստ նրա ցանկութեան, անուամ էր ամեն բան: համոզուամ էր նրա հայեացքներին ու դատողութիւններին, կատարում էր նրա բոլոր պահանջները և ամեն կերպ աշխատում էր յարմարել այնպէս, որ ոչ մի առիթ չընկերկայացնէ նրա վատ կարծիքը վաստակելու:

Մարգարիտը նոյնպէս կարօտութիւն չը քաշած ընտանիքի գաւակ էր: Մեծանալով իր տատի անմիջական խնամակալութեան տակ, բնականից հետը բերած հաստատակամութեան վրայ աւելացրել էր նրանից սովորած գթասիրտ դառնալու և համեստ կեանք վարելու յատկութիւնները: Շարունակ բարեկիրթ շրջաններում գտնւելով՝ նա իւրացրել էր բարեկիրթ ու ազնիւ լինելու ձգտումը: Այդ էր պատճառը, որ նա ամբողջ ծանօթ առաջադէմ ուսանողութեան սէրն ու յարգանքն էր վայելում: Թէ ուսանողութեան շրջանում և թէ ընդհանրապէս՝ ոչ մի լաւ ձեռնարկութիւն և ընկերակցութիւն առանց Մարգարտի մասնակցութեան զլուխ չէր գալիս, եթէ նա հնարաւորութիւն ու միջոց ունէր դրան հասնելու: Մարգարիտը ամեն մի ծանօթի և ընկերի հետ նոյն մօտիկ ու պարզ յարաբերութիւնն էր պահպանում. այնպէս որ, իւրաքանչիւր կողմնակի մարդ նրան տարբեր տարբեր մարդկանց հետ առանձնակի դրութեան մէջ պա-

տահելիս, պիտի կարծէր, թէ սիրահարւած զոյգեր են: Բայց Մարգարիտը միևնոյնն էր ամենքի համար և ամեն տեղ, միայն ուրիշները միևնոյնը չէին դէպ՝ Մարգարիտը:

Իւրաքանչիւր մարդու մէջ արմատացած յատկութիւնը նման երևոյթներով է երևան գալիս, անա թէ ինչու Մարգարտի պարզ և անկեղծ յարաբերութիւնը այս կամ այն բացատրութիւնն էր ստանում տարբեր մարդկանց մօտ: Կոստիան առաջիններից մէկն էր, որ իր քողարկւած ու անհամապատասխան յատկութիւններով աշխատում էր տիրել Մարգարիտի սիրտը և ընդ միշտ տէր դառնալ նրան: Նա կարծում էր, թէ Մարգարիտն իրան սիրում է, սրա համար ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէր առնում իր նպատակին հասնելու:

Անծանօթ ճանապարհորդի գննող հայեացքից այդ բանը չէր սպրդել: Նրա հոգեբանական ճիշտ ըմբռնողութեան ընդունակութիւնը չէր խաբում նրան, սակայն նոր ծանօթացած լինելով՝ կարծում էր, թէ կարող է սխալ ենթադրութիւնների մէջ ընկած լինել: Անծանօթը մէկ ուզում էր հեռաւոր ակնարկներով հասկացնել տալ մէկ թէ միւսին, որ իրանք համապատասխան զոյգեր չեն կարող լինել, մէկ վախենում էր, թէ այդ քայլը համարձակ լինելով՝ կարող էր վատ հետեւանքների պատճառ դառնալ: Նա յետ կանգնեց այդ մտքից, սակայն չէր դադարում նոյն ուղղու-

թեամբ մտածելուց: Նա կարծում էր, թէ նրանք վերջի վերջոյ կապւելու են միմեանց հետ, որպէս կեանքի մշտակայ և անբաժան ընկերներ. սակայն այդ կապը երկար չէ տեւելու, նրանք բաժանւելու են իրարից, որպէս անհամապատասխան զոյգեր, լքած, դառնացած հոգեկան այլանդակ ապրումներով ու դժբախտ: Նա աստուծոյ էր Մարգարտին: Նա կարծում էր, եթէ Մարգարտի կեանքը կապէր իրեն համապատասխան մարդու հետ, այն ժամանակ, ոչ թէ միայն ինքը երջանիկ ու ուրախ էր լինելու, այլ և նրա գլխասիրտ բարութիւնից թշառոնների որոշ թիւ սփոփանք էր ստանալու: Նա կլինէր ազատ, ինքնուրոյն, ոչ կաշկանդւած իր ամուսնու ճանկերում ու հասարակական համեստ գործունէութեամբ շահ էր բերելու մարդկութեանը:

Կոստիան, Մարգարտին ու Վարդգէսը, այդպէս էր անծանօթի անունը, ամբողջ օր ճանապարհորդում էին միասին և դեռ պիտի շարունակէին: Վարդգէսը խօսակից էր գտել: Նա ազատւել էր այն բոլոր խոփոռ ու տանջող մտքերի խորանդունդ ծովից, որոնք յառաջացել էին նրան շրջապատող աննպաստ հանգամանքներից, նրա հոգեկան ալեկոծող դրութիւնից: Չնայած այն հանգամանքին, որ նա տառապանքը շալակած ակամայից հեռանում էր օտար տեղ, անծանօթ երկնքի տակ, ո՞վ գիտէ, ինչպիսի դառնութիւններ տեսնելու—կրելու, այնուամենայնիւ ուրախ

էր խօսակից ծանօթներ գտնելով: Նա ազատւում էր իրեն տանջող ծանր մտքերին կող գրնալուց. այժմ խօսակից ունէր, որոնց հետ ասում, խօսում ու վիճում էր և այդպէս ժամանակ անցկացնում: Ամբողջ ճանապարհի ընթացքում Վարդգէսը, Կոստիան և Մարգարտին անդադրում խօսում էին զանազան հարցերի մասին: Մէկ հասարակական որևէ խնդիր էր դառնում խօսակցութեան նիւթը, մէկ դիպածով հանդիպած որևէ երևոյթ, անձնական ցանկութիւն, հոգեկան դրութիւն և այսպէս անվերջ: Պայմանների այսպէս ստեղծւելն ու դասաւորւելը կարճ ժամանակակայ ընթացքում մօտիկ ծանօթներ էին դարձրել Վարդգէսին և Մարգարտին: Նրանք շատ լաւ հասկացել էին իրար հոգին, ծանօթացել միմեանց հայեացքներին ու այդ պատճառով էլ չէին կշտանում իրար նորանոր հարցեր առաջարկելուց և նրանց շուրջը մտքեր փոխանակելուց: Առաջարկւած հարցերի շուրջը տեղի ունեցող խօսակցութիւններին Կոստիան էլ էր մասնակցում, սակայն շատ մակերևոյթօրէն, այն էլ երբ հարկաւոր էր լինում Մարգարտի բացատրութիւնները պնդել: Ընդհանրապէս, նա յաճախ խուսափում էր վիճաբանութիւնների մէջ մըտնելուց, կամ ընդունակ չլինելով տրւած հարցերին մօտաւոր բացատրութիւններ գտնելու և կամ սրտին մօտիկ չզգալով այն. այդպիսի դէպքերում զբաղւելու մի բան գտնում էր նա:

— Օրիորդ Մարգարիտ, — դիմեց նրան Վարդգէսը, դուք տեսնում էք այս մարդկանց, ակնարկեց գիւղացիները վրայ, որ մեզ պէս մարդկային էակներ են համանման ցանկութիւններով, մտածումներով և զգացումներով. աշխատելով՝ թերևս աւելի տոկուն, ժիր և անխոնջ, քան մենք և սակայն ապրում են այսպէս խեղճ, մինչև իսկ դարչահոտութեան զգաւնք են նրանք մեզ համար: Ի՞նչպէս էք նկատում, ի՞նչով կբարելաւուի նրանց կեանքը:

— Հարցը ցաւոտ է, — պատասխանեց Մարգարիտը: Նրանք այդպէս էլ պիտի քաշ գան մինչև կմեռնեն ու կպրծնեն մեր նման գազանների ձեռքից, եթէ հասարակական գիտակցական վերաբերմունքը օգնութիւն չհասնի:

— Ի՞նչպէս:

— Այնպէս:

— Ձեմ հասկանում:

— Ի՞նչ կայ չհասկանալու. որևէ կարիք ունեցող մարդ ստիպւած է լինում ձեռք մեկնելու կարողութիւն ունեցողներին: Կեանքի դրաման այստեղ է կատարւում: Հարուստը ձեռնում է բարեսիրտ, իր աչք շրացնող պատիւներով ցոյց տալիս, որ ինքը օգնութիւն խնդրողի բարեկամ է ու, որպէս օգնութիւն, նրան պարտ կամ փոխառութիւն է տալիս իր ցանկացած պայմաններով: Այնուհետև դերերը փոխւում են՝ պարտատէրը, հարուստը, վաշխառուն, վաճառա-

կանը, որն ուզում էք, վերցրէք, դառնում է խստասիրտ ու պահանջկոտ, սպառնացող ու գոռոգ, որպէսզի իր գրպանը լցնի ու լցնի: Եւ պարտապանը կապւած ու կախւած է մնում պարտք, բարիք, փոխառութիւն և կամ օգնութիւն տուողից: Իր անաւտութիւնը բարելաւելու փոխարէն՝ բարիք ստացողը քայքայւում է այն՝ տալով տալով ու ձեռքերից չազատւելով:

— Օրիորդ Մարգարիտ, — ընդհատեց նրան Վարդգէսը, միջանկեալ նկատեմ, ձեր ճիշտ դիտողութիւնները միանգամայն զարմանք են պատճառում ինձ, միայն վաճառականներին ընդհանրապէս վերագրել այդ արատը՝ ինձ թւում է, չափազանցութիւն է: Վաճառականների շարքերում քիչ քաղաքակրթւած մարդիկ չկան, որոնք մեր հասարակական կեանքում մեծ դեր են խաղում, ուստի չպէտք է թացն ու չորը միասին խառնել ու այնպէս վառել: Ինձ թւում է, թէ վաճառականների շարքերում էլի կարելի էր մեծ քանակութեամբ պէտքական, ազնիւ, անկեղծ ու խղճով մարդիկ գտնել. և եթէ այդպէս չլինէր, ինչի՞ն պիտի վերագրէինք այն բոլոր զոհողութիւններն ու նւիրաբերութիւնները, որոնցով այս կամ այն հասարակական բարենպաստակ իդէա և աղէտ իր յաջող ելքին է յանգում:

— Յարգելի Վարդգէս, — երևի դուք երբէք վաճառականների շրջանում չէք եղել, որ այս-

պէս քաղցր երազներ ունէք նրանց ազնւ-
 ւութեան, անկեղծութեան, խղճի և բարիքի
 մասին: Առական ասում է. — մէկն էն մէկից՝ եր-
 կուան էլ նոյն տնից—: Թերևս գիւղացի տգէտ
 վաշխառուն ու տգրուկն աւելի բարձր կանգնած
 լինի թւած յատկութիւնների մեղմութեամբ,
 քան քաղաքակրթւած վաճառականը: Վաճառա-
 կանների մէջ ի՞նչ ազնւութիւն, խիղճ և բարու-
 թիւն էք գտնում, թէկուզ՝ շատ քաղաքակրթ-
 ւածներից աւելի կրթւած լինեն. նրանք իրենց
 վարմունքով ընդհանրապէս վաճառականի դերից
 դէնը չեն անցնում: Նրանք քաղաքակրթւած ու
 ճարպիկ են, այո, և դուք միևնոյն մարդուն
 զանազան ֆրոնտների ու ճանապարհների վրայ
 կգտնէք: Մէկ տեղ՝ նա իր ազնւութեամբ ու
 մաքրութեամբ սուրբ է— հրեշտակ, իսկ խղճով՝
 Աստուած. մէկ տեղ նա հասարակական բարեգործ
 է— զաղափարական գործիչ. մէկ տեղ՝ ստի, կեղ-
 ծիքի ու փարիսեցիութեան սև կուռք. մի ուրիշ
 տեղ՝ ճարպիկ խաբեբայութեան սատանայապետ,
 իսկ այս և այն յատկութիւնների խառնուրդը մի
 ճիւղալային հրէշի էութիւն, որի ճիրաններում
 խեղճերը, միամիտները, խղճովները և բոլոր կա-
 րիքաւորներն են թրպրտում, որպէս զոհեր: Այդ-
 պիսիների բարիքը, չնչին բացառութեամբ, ա-
 նուն վաստակելու, կոյր աշխարհում մարդկանց
 աչքերը թող փչելու ու ձեռներն ընկած որսերի
 կաշին քերթելու, կեղեքելու ու կողոպտելու շա-

հից է բղխում: Հակառակն եթէ ասելու լինենք,
 ի՞նչ փնաս մի մարդու համար. սրանից նրանից
 կողոպտելով մի քանի աւելորդ կոպէկներ շար-
 տել որևէ հասարակական սնդուկ, աչք ու բե-
 րան փակելու և լաւ մարդ երևալու համար:
 Միամիտ պիտի լինել խիղճ, ազնւութիւն, ան-
 կեղծութիւն և մինչև իսկ բարոյական պարտք ո-
 ռոնել այնտեղ, որտեղ նրանք չկան. մօտիկ և
 անթիւ փորձերը ինձ շատ բան են ասել, բա-
 ցառութիւնների մասին չեմ խօսում:

— Հասկանում եմ ձեզ. կեանքում ամեն ինչ
 տարւում է առևտրի և վաճառականութեան ո-
 գով, իսկ դա մեծ կամ փոքր չափով իր անար-
 դար ու անխիղճ դերն ունի, հետևապէս գործի
 ձեռնարկողներն էլ գործի էութեան նման՝ սիրտ
 ու հոգի: Ինձ համար դեռ հասկանալի չդարձաւ,
 թէ դրանց շարքերում չի կարելի գտնել այնպի-
 սի շատերին, որոնք այս կամ այն հասարակա-
 կան հիմնարկութեան շուրջը համախմբւելով, նը-
 րանց անկեղծ գործիչների հետ միասին չկարո-
 ղանային աւելի մեծ չափով այս կամ մի ուրիշ
 հասարակական վատ երևոյթի դէմը կուռել և
 չթոյլ տալ, որ աղքատութիւնը, տգիտութիւնը
 և անճարութիւնը այն աւերմունքները գործեն,
 ինչպիսին փչում է այս խեղճ գիւղացիներից:
 Երևի ինձ պիտի առարկէք, թէ անկեղծ հասա-
 րակական գործիչներ էլ քիչ ունինք. նրանք էլ
 մեծ մասամբ նախ իրանց շահերն ի նկատի ու-

նին. թէկուզ այդպէս՝ միայն քիչ լայն չափերով և հետզհետէ սրբւէր տառապողների արցունքներն ու մտքի խաւարը: Ո՞վ գիտէ, մի կտոր չոր հացի համար չէ՞, որ սրանք էլ շալակած դատարկ յոյսերը, թողած ամեն ինչ, օտար տեղ բաղդ են որոնում:

Մարգարտի և Վարդգէսի վիճաբանութիւններն երկար տևեցին: Հայեացքների վերաբերմամբ երկուսն էլ հեռու չէին իրարից, միայն Մարգարիտն աւելի հոռետես էր այդ կողմից, քան Վարդգէսը: Եւ իրօք, իր կրթած հօրեղբայր Սամսոնի հարստութիւն զիջելու դիտումները մեծ փաստեր էին տւել Մարգարտի ձեռքը: Զնայած այն հանգամանքին, որ նա աղքատների, տուժողների հետ անմիջական յարաբերութիւն չէր ունեցել երբէք, զիւղացիների կեանքի հետ համարեա թէ ծանօթ չէր, բայց ենթադրում էր, թէ բոլոր տեղերումն էլ դրանց կեղեքող և հարստահարողները մեծ կամ փոքր չափերով իր հօրեղբօր հոգին պիտի ունենային, որոնց, որպէս մարդկանց, երբէք հաւատալու չէր:

Նրանք երկուսն էլ յոգնել էին վիճելուց, այժմ կարիք էին զգում հանգստանալու. և նրանք տեղաւորւեցին իրար կողքի—Մարգարտի նստարանի վրայ:

Մարգարտի ու Վարդգէսի այդչափ մօտիկանալը շարժել էր Կոստիայի նախանձը: Նա շատ անհանգիստ էր երևում, դժկամակութեամբ և

տհաճութեամբ էր պատասխանում Վարդգէսի առաջարկած հարցերին: Աստիճանաբար նա աւելի և աւելի յուզւում էր. այդ երևում էր նրա ատամների կրճտոցից, փայլատակող աչքերի անսովոր թարթումներից և շրթունքների անդադրում շարժումներից:

Երբ նա արտասովոր զայրոյթ էր զգում, սկզբում նրա դէմքի նուրբ կաշին կապտում էր և ապա մինչև ականջների ծայրերը արնակալած կարմրութիւն կտրում և յետոյ տեղի տալով՝ դեղնութիւն էր գալիս նրա վրայ: Մարգարիտն այդ նկատել էր, ինչպիսին շատ անգամ էր հանդիպել իրան. նա զգացել ու հասկացել էր Կոստիայի մէջ տեղի ունեցած յուզումները: Մարգարիտը նրա այդ յուզումնալից դրութիւնը վերագրում էր այն բանին, որ Վարդգէսը վիճաբանութիւնների ժամանակ կծու ակնարկներ էր ուղղում դէպ՝ Կոստիան, որպէս փոխ հարւածներ Կոստիայի արած ակնարկներին: Նա գտնում էր, որ այդ բանի համար Կոստիան իրաւունք չունէր յուզւելու, քանի որ մեղաւորն ինքն էր և դրա համար էլ ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում նրա վրայ:

Կոստիայի ալեկոծող մտքերը քաօս էին ստեղծել նրա գլխում: Նա մէկ մտածում էր, թէ Մարգարիտն իրեն սիրում է, մէկ էլ՝ չէր հասկանում, թէ ի՞նչով բացատրել նրա այնպէս սերտօրէն մօտիկութիւնը մի օրւայ ծանօթ

Վարդգէսի հետ: Կոստիան մտածում էր, թէ ամեն անգամ, երբ այդպիսի հոգեկան դրուժեան մէջ էր ընկել, Մարգարիտի մի քաղցր խօսքը, բարի նայածքն ու ժպտալից յանդիմանութիւնն անգամ, որպէս կրակի վրայ ածուող ջուրը, հանգստացրել էին նրան. այսօր այդ տեղի չէր ունենում, ուրեմն Մարգարիտն իրանից հեռանում էր: Դա յուզում էր ու կրծում նրա հոգին, որպէս ջաղացի անկերակուր երկու երկանները:

Այսպէս է լինում սեպհական եսի մտորումներով տարած անձնաւորութեան մէջ, շուտով գլուխ է բարձրացնում կասկածը և չար նախանձը, որ այնպէս շտապով ատելութեան է փոխւում ու իր աւերումները կատարում:

Կոստիայի հոգեկան յուզումները իրենց վերջակէտին յանգան, երբ Մարգարիտը Վարդգէսի հետ խօսակցութիւնը վերջացնելով՝ դիմեց Կոստիային, թէ սոված է, ուզում է ճաշել:

Նրանք փոեցին սեղանը Մարգարտի նստարանի վրայ. բացեցին զամբիւղը և նրա միջից հանելով՝ սեղանի վրայ դարսեցին տապակած միս, սագ, կարագ, պանիր, ձու և ձուկն ու զանազան քաղցրաւէնիք: Մարգարտի թախանձանքներին զիջելով՝ Վարդգէսն էլ մասնակցեց նրանց հարուստ ճաշին: Կուշտ ճաշեցին, և ամեն մէկը պառկեց իր տեղում հանգստանալու:

II

Իրիկնադէմ էր: Գնացքն իր ճանապարհորդութիւնն էր կատարում: Մարդիկ կուչ ու ձիգ անելով լուսամուտների երկտակ փեղկերի միջից՝ աշխատում էին դիտել ձմերային արևակալած գեղեցկութիւնը: Կէս սառցապատ և կէս քրտնաթոր ապակիները չէին թոյլ տալիս նայելու ձմերային արևը, որ ասես՝ կարծրակալած, ամօթխած հարս, մեղմօրէն ու անհամարձակ իր սառը ճառագայթներն էր տարածել ամբողջապէս սպիտակ հագած սար ու դաշտի կրճքին: Փայլփլում ու առկայծում էին ձեան փրփուրուն քուլաները, որպէս փոքրիկ ադամանդեայ բիւրեղներ: Տնքալով գնացքն առաջ էր վազում, իսկ նրա տասնեակ կառքերում կամով բանտարկած հարիւրաւոր ճանապարհորդները հնարաւորութիւն չունէին ազատ նայելու բնութեան գեղեցկութիւնը: Լուսամուտները փակ՝ բացելու իրաւունք չունէին, հակող վերակացուններն արգելում էին խստիւ: Չէ՞ որ անլեզու գազան—ձմերային սառնամանիքը մարդ է սպանում, էլ ինչպէս կարելի էր յատուկ այդ բանի համար

տաքացրած դուռն ու լուսամուտները բաց անել: Կամով բանտարկւած ճանապարհորդների ազատ շարժումները կայանում էին նրանում, որ երբ գնացքը կայարաններում կանգ էր առնում, ազատ ու մաքուր օդ սիրողները տաք հագնւած՝ դուրս էին վազում, մի երկու գլուխ անց ու դարձ անում ու նորէն ներս վազում: Նրանք, որոնք ներսումն էին մնում, գնացքի թէ կանգնելու, թէ գնացած ժամանակ մնում էին տեղները մեխւած կամ պառկած, որպէս հիւանդ: Մարդիկ, որպէսզի ցոյց տան, թէ անշարժութիւնից անշնչացած չեն դեռ, երբեմն երբեմն կանգնում էին, մէկ կուպէից միւսն անցնում, կամ այս ու այն խմբւած զրուցաւորներին մօտենում, լսում, խօսում և քիչ յետոյ՝ նորէն գալիս տեղները մեխւում:

Երկու գիւղացիները, որպէս դիակներ, Կոստիայի և Մարգարտի վերևի յարկում անշարժ ձգւած էին մնացել: Հասարակ դասից լինելով՝ նրանք իրաւունք չունէին համարձակ շարժում գործելու—շարունակ տեղներից իջնելն ու այնտեղ բարձրանալը, ասես, արգելւած էր նրանց: չէ՞ որ այդ վարմունքը դուր չէր գալու ներքևի նստածներին: Նման դէպքերում նրանք շատ էին յանդիմանութիւն ու հայհոյանք կերել: Նրանք շատ լաւ հասկանում էին, որ չարժէ աղաների բարկութիւնը շարժել, դրանից իրանք օգուտ չեն վաստակի, այլ՝ չգիտեմ, ինչպիսի չարիք են ստա-

նալու: Եւ նրանք անշարժ պառկած էին իրենց տեղերում: Աշխարհում սրբագործւած օրէնք է դարձել, թէ աղքատն ու անճարը պարտական է հարուստին կամ պարկեշտ հագնւածին աղայ ընդունել: Նա պէտք է աղայի խոնարհ ծառան դառնայ, ոչ մի շարժումով աղայի անբաւականութեանը չարժանանայ: Այսպիսի բնութեամբ կոփւած երկու գիւղացիները, կարիքի ստիպողական պահանջի տակ՝ զգուշութեամբ ու վախով իրենց տեղերից ցած սողացին: Երևոյթը դժկամութեան կնճիռներ յառաջացրեց Կոստիայի դէմքին: Կառքում տաք էր: Գիւղացիները վերարկուանման խալաթները, կամ աւելի շուտ փոստերը, հանել էին վրաներից: Նրանց կոշտացած և արևից սևացած մոխրագոյն դէմքերը կնճռակալած էին: Անտանելի հոգսերի չարքաշ ու դառն տանջանքների կնիքն էր երևում նրանց ճակատներին: Նրանցից երիտասարդի անժամանակ կորացած մէջքը վկայում էր, թէ նա սև աշխատանքի անտանելի ծանրութեան տակ է ծուել: Արխալուխի հազար երանգ կարկատանների կախ ընկած ծլանքները նման էին սպանւած բայդուշի (բու) գետնատարափ թևերին, որոնք նրա առաջից ու յետևից ոտների ծփծփալով՝ յիշեցնում էին նրա կեանքի զրկանքների դաժան մեղկութիւնը: Նրա դէմքի, ձեռների և շորերի կեղտից կաշի դարձած պալարները պատմում էին, թէ նա կեանքում չէ

լւացել, սապոն չէ կպել նրա մարմնին ու շորերին: Հասակաւոր գիւղացին, որ տարիքով հազիւ 40—45 լինէր, արդէն սպիտակած ծերունի էր: Նրա դէմքի արտայայտութիւնը կրած անվերջ զրկանքների և թշառութեան պատմութիւնն էր անում: Նրա հագուստը շատ աւելի աննախանձ նկարագիր ունէր, քան երիտասարդինը: Արխալուխի թիկունքի պատառոտւած բացւածքից կեղտի մէջ կորած սև կոշտացած կաշին էր երևում, որի վրայ ուղղահայեաց սպին էր պառկել. թերևս, նա աղաների դազանակների անողոք հարւածների հետքն էր: Նա համարեա կիսամերկ էր: Գուլպաներ չունէր հագած. տրեխների ծակոտւած ծայրերից, որպէս սոված ու վախկոտ սողունները իրանց որջից, բութ մատներն իրենց գլուխները հանած՝ ափսոսանքով էին գետնին:

Նրանք մենակ չէին. դրանց երրորդ ընկերը, որպէս մի կեղտոտ, պատառոտւած, անպէտք փալաս՝ շարուած ու տեղաւորւած էր Կոստիայի նստարանի տակ: Նա ամբողջ օրը, անհաց ու անջուր, որպէս անշունչ առարկայ, կըծկւած քնած էր: Նա ճանապարհորդելու փող էլ չէր գտել, միայն երկաթուղու նոյն կառքի ծառայողին 40 կոպէկ վճարելով՝ խնդրել էր տեղ հասցնել իրան, թէկուզ հէնց այդպէս: Դրանք էլ էին ճանապարհորդ և մեր ճանապարհորդների հետ միասին գնում էին: Նրանց մարմնից և շո-

րերից զարշահոտութիւն էր փչում. կեանքի ապականութիւնը էին սրանք: Ժանտախտի ու խօլերայի միացած էութեան մարմնացումն, աւես, աւելի պարկեշտ կերպարանք ունէր, քան սրանք: Նրանք կեանքի թափթփուկ շարժուն ադտեղութիւնն էին և զգւելի:

— Տեսնում էք, Մարգարիտ, սրանք էլ մարդիկ են:

— Դժբախտաբար, այո. շատ կը ցանկանայի մի փոքր սրանց հետ խօսել:

— Դա մեծ պատիւ կլինէր նրանց, — մէջ մտաւ Կոստիան:

— Կարծեմ, պէտք է որ մեզ նման մարդկանց հետ խօսելն ու ուշադրութեան առնելը ոչ արհամարհանքի ենթարկւի և ոչ էլ պատիւ համարւի. — պատասխանեց Վարդգէսը:

— Այո, այն դէպքում, երբ նրանց նիւթական շահ էք բերելու և...

— Շահերը լինում են և՛ նիւթական, և՛ բարոյական. — ընդհատեց Մարգարիտը: Մինչև մարդկանց զրութիւնը չուսումնասիրէք, նրանց դարմանելու առաջարկւած միջոցներն էլ իզուր կանցնեն և յետոյ ոչ մի բան բոլորապէս չի իրականանում կեանքում: Միթէ գործ կատարելուց առաջ, գործի համար պէտք չեն բազմակողմանի ուսումնասիրութիւններ, այլապէս մենք ոչ մի բանի մասին նախապէս ծանօթութիւն չպիտի ունենայինք, և մենք ինքներս

կանշարժացնէինք կեանքը. սխալ դատողութիւն է:

— Թէկուզ այդպէս լինի. նրանցից զարշահոտութիւն է փշուժ, կողք կողքի նստած՝ տանել չի կարելի: Բացի դրանից, դուք շարունակ ուրիշներ ժաման էք խօսում, մոռանալով՝ որ մենք էլ մարդիկ ենք, որ որեւէ դժբախտի հետ խօսելով՝ միայն կարող ենք մի ուրիշ դժբախտութիւն յառաջացնել—հիւանդացնել մեզ զգւանքից՝ քիչ նպաստաւոր ծառայութիւն կլինէր. դրան ես երբէք համաձայն չեմ:

— Թշուառին օգնութիւն հասնողը զգւանքից չի վախենում և ոչ զգւում. նա զոհողութիւն ածելու ճանապարհի վրայ է կանգնում: Գիւղացիներին արմատական օգնութիւն հասցնելը, ներկայ դէպքում, նրանց մասին ստոյգ տեղեկութիւն և ծանօթութիւն հաւաքելն է, որովհետեւ յարմար դիպածն է հնարաւորութիւն տալիս դրան հասնելու: Օգտւելն ու այդ առթիւ ձեռնարկութիւն սկսելը՝ յետագայի խնդիր է: Պէտք է լաւ ըմբռնել, որ մեր կեանքի հետ սերտօրէն առնչութիւն ունեցող բազմաթիւ կենսական խնդիրներ մանրազնին ուսումնասիրութիւն են պահանջում ամեն մէկիցս, սակայն այնքան էլ հեշտութեամբ յարմարութիւն ու հնարաւորութիւն չի ստեղծւում մեզ համար նպատակին հասնելու, թէկուզ նազագոյն չափով. ուրեմն ի՞նչ անտեղիութիւն կլինէր ներկայացած յարմարութիւնը ձեռքից բաց թողնել, մանաւանդ

որ մեզանից շատերը կամ խորշում են, կամ յարմարութիւն չի ներկայանում գիւղ գնալու և տեղն ու տեղը ցանկալի տեղեկութիւններն ստանալու,—պատասխանեց Վարդգէսը:

— Պարոն, դուք կամ ըմբռնելու քիչ ընդունակութիւն ունիք, կամ դիտմամբ խուսափում էք ճիշտ և ուղիղ պատասխան տալուց,—սուր տօնով դիմեց Կոստիան: Ես երբէք նորնիւթի մասին տեղեկութիւն հաւաքելը չեմ ժխտում, այլ գտնում եմ, որ ներկայ դէպքում քիչ ծանօթութիւն հաւաքած կլինէք. և երկրորդ՝ դրանց ներկայութիւնը իր վատ և զգւելի հետեանքով անդրադառնալու է մեր կեանքի վրայ. դրանից պիտի խուսափել, որպէս չարիքների փոքրագոյնից:

— Կոստիա, Կոստիա, շատ իզուր այդչափ եսական ես դառնում, — ասաց Մարգարիտը: Նրանց ներկայութիւնից և մօտիկ լինելուց, որ այնպէս զարշելի է թւում մեզ, այսպէս թէ այնպէս մենք չենք ազատւելու: Նրանք այստեղ են ու այստեղ. մի քիչ մօտ կամ հեռու նստած լինելը, այն էլ մի քանի բոլէրով՝ վնաս չի բերել մեր փափկանկատ կեանքին: Ինձ թւում է, թէ չի յաջողւելու կամ գիւղ գնալ, կամ նորէն պատահել նման տիպերի, ուստի առիթը ներկայացել է գէթ հետաքրքրւելու դրանց մասին, և ինձ կթոյլատրւի, կարծեմ, մի փոքր խօսել դրանց հետ:

Կոստիան լռեց. լռեցին և ամենքը: Հարցը

սուր էր, որը իւրաքանչիւրի սեպհական և ինքնուրոյն կամքի մասին էր խօսում: Այդտեղ արդէն ոչոք ոչինչ չէր կարող ասել: Այդ միջոցին երկու գիւղացիներն էլ, որպէս կառքի ջարդած անիւներ, լիկոտալէն ու իրար յետեից, եկան իրանց տեղերը բարձրանալու:

— Բիձա, (հօրեղբայր բառի իմաստով) ո՞ւր էք գնում, — զիմեց նրանց Մարգարիտը:

— Էհ, խանում, (տիկին) մեր ի՞նչ դարդին կարող էք դարման լինել, — պատասխանեց հասակաւոր գիւղացին:

— Էլի, ասէք իմանանք:

— Գնում ենք մի կտոր սև չոր հաց գտնելու, որ կրծելով ապրենք, մինչև որ մեռնենք, եախաներս պրծնի էս անիծւած աշխարհից. — պատասխանեց երիտասարդ գիւղացին և ուզեց բարձրանալ իր տեղը:

— Նստէք էստեղ մի քիչ խօսենք, — առաջարկեց Մարգարիտը: Հարցը նրանց շատ խորթ թւաց: Ի՞նչը պիտի ստիպէր նրանց իրենց հետ խօսելու, նրանք աղայ՝ իրենք խեղճ ու կրակ գիւղացի, սակայն օրիորդի սիրալիր և հեզաբարոյ հայեացքն ու հրաւէրը նրանց ապաստանել տւեց: Հասակաւոր գիւղացու սիրտը ահուդող էր ընկել, նա խղճալի ու դողդոջիւն ձայնով հարցրեց օրիորդին.

— Խանում, մենք հօ ձեզ բան պարտական չենք:

Մարգարիտը հասկանալով նրա հոգեկան դրութիւնը՝ շտապեց հանգստացնել նրանց.

— Ձէ, չէ, բիձա, նստէք հէնց էնպէս խօսենք: Երկու գիւղացիները սիրա առնելով՝ նրանցին Մարգարտի նստարանի վրայ, երեւի նրա համար, որ ոչ մի բան դրանց պարտ չէին և սրանք էլ ոչինչ պահանջելիք չունէին նրանցից: Նրանք խօսում-պատմում էին գիւղացիների կեանքից, նրանց դրութիւնից և պատասխանում իրանց դրութեան վերաբերմամբ Մարգարտի տւած հարցերին:

— Դուք ռրտեղացի էք, բիձա:

Երևանի նահանգից:

— Ո՞ւր էք գնում:

— Գնում ենք քաղաք, հալբաթ մի կտոր հաց աշխատենք ու ապրենք:

— Դուք հող, այգի, տուն-տեղ, կին, զաւակներ չունէք, հիմի նրանց ո՞վ պիտի պահի:

Այս հարցը դառն ախ քաշեց նրանց սրտի խորքից: Նրանք երկուսն էլ, որպէս նախօրօք դասը սերտած երկու խոնարհ աշակերտներ, պատասխանեցին միասին.

— Ունենք, բա չունենք. նրանցից միքանիսին Աստուած պահել է, մնացածներին էլ կպահի:

— Ի՞նչպէս թէ մի քանիսին Աստուած պահել է, մնացածներին էլ կպահի, քնից արթնացածի նման մտածեց Կոստիան և հարցրեց նրանցից:

Գիւղացի ճանապարհորդներն այս աղայ ու խանութ ուղեկիցները մէջ գտան սրտակից բարեկամներ: Նրանք մօտ զգացին նրանց և այդ պատճառով աւելի համարձակ դառնալով՝ սկսեցին պատմել այն բոլոր շարժառիթները, որ այնպէս դաժանօրէն իրենց անտանելի թշուառութիւնների պատճառ էին դարձել և իրենց այսօրւան պահին աստանդական էին դարձրել՝ լոկ մի կտոր չոր հաց գտնելու համար: Ծանապարհորդ գիւղացիներից երիտասարդն աւելի խելօք էր երևում, նա էլ սկսեց պատմել.

— Դուք հարցնում էք, «ո՞ւր էք գնում»: Գնում ենք օտար քաղաք, օտար երկիր աշխատանք գտնելու, որ համ մեզ պահենք, համ մեր տունն ու տեղը, համ էլ մեր պարտատէրերի պարտքերը հոգանք: Էս վերան աշխարհում մեզ բաժին է ընկել անվերջ աշխատել, աշխատել եզան պէս, բայց միշտ էլ սոված ու տկլոր մընալ և ծանր ծանր պարտքերի տակ տնքալ: Է՛հ, ի՞նչ անենք. էս բոլորը կամեցել են մեզ մարդիկ, որ խիղճ ու Աստած չունին, և Աստած՝ որ արդար դատաստան չունի: Դէ մենք էլ հա պիտի աշխատենք, որ հարուստն ուտի, խոկ մենք էլ հա էսպէս մնանք: Մի ժամանակ կար, պատմում էին մեր պապերը, համ խէր կար, համ՝ րարաքեաթ (շահ և առատութիւն). էն ժամանակ ապրում էին լաւ: Մեր գիւղում 20 տուն կար, ամեն տեղ էլ մարդիկ քիչ էին, բայց մշակելի

հողը՝ շատ, բէրքն՝ առատ, էնեց, որ ամենքս էլ հարուստ էինք, ապրում էինք լաւ: Ժամանակները փոխուեցին, մարդիկ շատանում են ու շատանում, հողը բաւականութիւն չի տալիս, դրա համար էլ մարդիկ օր օրի վրայ աւելի և աւելի չարանում ու սատանայանում են, կորցնում խիղճ, հաւատ, հոգի և գազանի պէս իրար կրծոտում, իրար տուն քանդում: Դէ մէջ տեղ փնասողը ո՞վ է լինում, — խեղճը, աղքատը, աստուածապաշտն ու նամուսովը: Էսպէս մարդիկ ու Աստած թշնամացան մեզ — խեղճ վաստակաւորներիս հետ, խեղդում են հա խեղդում. մենք էլ թշուառացանք էս օրին հասանք. տեսնում էք, ահա էսպէս (ցոյց է տալիս իր վրայ): Մէկ մէկու յետեից կարկուտը, անձրև չգալը, չոռը, տաւարի ցաւը, ջրի պակասութիւնը, ես ի՞նչ դիտեմ, հազար ու մի պատուհաս, ամենը, ամենը գալիս էին և դեռ գալիս են շարան շարան ու մեզ փնասում: Մեր հացն է կտրւում, տաւարն անօթի մնում, հիւանդանում, սատկում, հազար ու մի հիւանդութիւնների ու փորձանքների ենք տիրանում. դէ էս բոլորն էլ մեզ տուն-տնաւեր են անում ու էս օրին զցում: Հարուստին ի՞նչ, նա հօ չի տխրում, այլ ուրախանում է մեր էսպիսի դրութիւնով, չէ՞ որ գլխով ոտով ընկնում ենք նրա ձեռքը, հարըստանալու նորանոր դռներ են բացւում նրա համար: Ծար նաչար դիմել և դեռ դիմում ենք էդ

բարեսիրտներին փող, հացահատիկ և էլ ուրիշ բաներ պարտք անում, որ տանենք աշխատանք անենք, համ մենք ապրենք, համ էլ շահ ու տոկոսով դրանց պարտքերը տանք: Բայց, որ մէկ անգամ պարտք ենք վերցնում, էլ հօ չէնք պըրծնում էդ անասուածներէ ճանկերից: Տուր, հա տուր, որ պըրծնես, էլի չես պըրծնում: Տեսնո՞ւմ էք էդ մարդուն (ցոյց է տալիս իր համագիւղացու վրայ), սա ժամանակին զիրքով ու կարողութիւն ունեցող մարդ էր, դէ բախտի չարխը (անիւ) թարս գնաց ու էս օրին ընկաւ: Սա, էս ծերունին էլ մի բարի, ասուածավախ ու խղճով մարդ էր. գիտէ՞ք սրա բարութիւնից քանի քանիսն են օգտուել, հաշիւ ու համար չկայ, ես էլ եմ օգտուել: Բարի էր, դէ սրա համար էլ էս օրին հասաւ: Մեր գիւղում մի քանի հարուստ մարդիկ կան, դէ ամեն տեղ էլ հարուստ, ես վաճառական մարդիկ կան, մի դժբախտ դէպքի ժամանակ սա զիմում է էդ հարուստներից իրեն բարամբար (հաւասար) կարողութիւն ունեցող մէկին և պարտք անում խանգարւած գործերը զբաղելու համար. նրան թուղթ է տալիս, թէ պարտական է, դէ մինչև հիմի էլ պարտական է: Սա չորս տղայ և երեք աղջիկ ունէր, ինքը, կինը, հէրն ու մէրն էլ քանի՞ կլինեն. էդքան մարդկանցով ժամանակի ընթացքում իրենց տեղով տնով և ամեն ինչով մնում են պարտատիրոջ ձեռքերում, որպէս պարտապան.

Ամեն ինչ սրա ձեռքից դուրս է գալիս, և ամբողջ ընտանիքով ծառայ են դառնում նրան: Ծառայում են, հա ծառայում և էլի պարտքից չեն պըրծնում: Դէ, հիմի նա հարստացել է. էսպէս են հարստանում, հօ էլ ի՞նչպէս պիտի հարստանան: Հէնց որ զիմում ես դրանց, էնպէս են ցոյց տալիս, թէ Աստուծո մարդը, որ կայ՝ հէնց սրանք են. խօսում են խղճից, աղնութիւնից և բարութիւնից. բայց յետոյ ամեն ինչ մոռանում են, էնէնց են խաբում, ոտնատակ տալի ու փոսը գցում, որ խիղճն ու հոգին ծախած սատանան էլ, դեն էլ էնէնց բան չի անի: Մի օր էդ պարտատէրը էնքան համարձակ է դառնում, որ ուզում է էս բլնգազի (անձարտկոր) կնոջը ձեռք գցել: «Սուս», ասում է, «ձէն մի հանի և իմ կամքը սուս ու փուս կատարի. ես վատ մարդ չեմ, դրա փոխարէն ձեր պարտքի տոկոսի տոկոսը կբաշխեմ (ներեմ)»: Կնիկը գլուխ չի տալիս: Էն միւս օրը էս խեղճին են ծակը (բանտ) կոխում. մեղաւորը մարդը դարձաւ: Մեծ տղան էդ բանի համար չի կարողանում համբերել, խօսում է ու հարուստին հայհայում: Միւս օրը գիւղի տանուտէրը նրան էնքան է դազանակի կապում, որ խեղճը դրանից յետոյ հինգ օր է ապրում միայն: Էսպէս է էս անիրաւ աշխարհում, ոչ օրէնք կայ, ոչ դատաստան. օրէնքն էլ, դատաստանն էլ հարուստի, ուժեղի ձեռքին է: Մեռաւ մեծ տղան, խեղ-

ճացան սրանք, ու այնուհետև սրա կինն իր աչքի առաջ պղալով դարձաւ: Գլուխներդ հօ չէք բռնի, թէ որ ասեմ, էդ անամօթ հարուստը մինչև անգամ ուզում էր սրա հասած, մարդացու ազապ աղջկան էլ ձեռք դցի: Դէ էդ տանելու կեանք է, որ տանենք. դուք չէք տանի, բայց մենք տանում ենք, ճար չունենք: Մեր գիւղի վարժապետը քարոզում էր, որ մեր գիւղում մանր բանկ բաց անենք, ու էլ հարուստներից փող չառնենք, բանկից վերցնենք, քիչ տոկոս կտանք, դա լաւ է մեզ համար. բայց ի՞նչ. մի շաբաթ յետոյ խեղճ վարժապետի սպանւած ջանդակը այգիներից բերին:

Էհ, որ մէկը պատմենք. էդ հարուստները գողերի, աւազակների հետ ընկերանում են, գողացնել տալիս ուրիշի մալը, սպանել տալիս մարդկանց ու կողոպտում և իրանց մէջ բաժանում, գիւղի մեծին էլ բաժին հանում, և յետոյ որ ամեն հետք կորցնեն՝ էս կամ էն անմեղ մարդու արիւնն են մտնում, մեղքը նրա վրայ գցում ու քշել տալիս: Դէ էդ անաստւած հարուստները կորցրած խիղճ, հոգի, դատաստան անում են իրենց անելիքը: Աստուած էդ թաւուրներին չի պատժում. սուտ է, Աստուած էլ նրանց կողմն է:

Մեզնում հարուստները մեր նման մարդկանց արիւն քրտնքով են հարստանում, վաճառական են նրանք, թէ տոկոսով փող տուող՝ մէկ

է: Կարելի է, որ ամեն տեղ էլ էդպէս է: Թէ որ գող, աւազակ, մարդասպան ու ամեն տեսակի խայտառակ մարդիկ էլ լինեն դրանք, լաւ մարդ են հաշւում, փող ունեն. դրա համար էլ բոլոր մեծամեծները դրանց բարեկամն ու կողմնակիցն են, նրանց խաթրը պահում են, նրանց ուզած խնդիրը կատարում: Դրանք, թէ որ մի բանի մէջ մեղաւոր բռնեցին, հարստութեան ուժով արդար են դուրս գալիս. իսկ մեզ նման մարդիկը դրանց ոտների տակ, ինչպէս հողը քուչէքում (փողոց), տրորւում են, հա տրորւում, մինչև որ մի քամի գալիս է նրանց վերացնում ու ազատում է էս անիրաւ ու անարդար դժոխք աշխարհից:

Ահա ձեզ օրինակ. էս մարդու ամբողջ մալ ու մուլքի, տուն ու տեղին տէր դառնալուց յետոյ, ճորտացրին նրա ամբողջ ընտանիքը, բռնաբարեցին կնոջը, սպանել տւին որդուն, վախից հիւանդացան ու մեռան աղջիկն ու միւս տղան, խէնթացան կսկծից ու մեռան հէրն ու մէրը, իսկ ինքն էլ, ինչպէս տեսնում էք, անճարացած գնում է օտարութիւն, որ աշխատի ու բերի համ տան մնացածներին պահի, համ պարտքնտիրով պարտքը տայ ու աբուրն (թասիբ—ամօթխածութիւն ու պատիւ) իրեն՝ ապրի:

Դէ ասում էք, Աստուած ոնց է պահում. ահա էսպէս՝ մի քանիսին գետնի տակը հանգիստ, իսկ միւսներին՝ գետնի երեսին տանջելիս: Էդ

անսիրտ ու անողորմ հարուստների ձեռն էլ հէնց ընկար, էլ հողիդ էլ ծախես չես ազատուի: Դրանց հարստութիւնը էդ տեղից է դիզւել. ամեն տեղ էլ էդպէս կլինի, հօ էլ ուրիշ կերպ չէ՛ր լինի, մեր թշւառ ու անբախտ հալն էլ դրա հետեանքն է: Դէ, հիմի գնում ենք մի կտոր հաց ճարելու. ի՞նչ անենք:

Նրիտասարդը վերջացրեց իր ասելիքն ու լռեց: Հասակաւոր գիւղացու սիրտը ալեկոծող հնոց էր դարձել, և աչքերը լցւել ու ուռել էին: Նրանք ուռան, ուռան և երկու խոշոր կաթիլներ կազմելով՝ կոշտացած ու սպիտակահեր գէմքի վրայից գլորւեցին ցած: Նրանք լացի արցունքներ չէին, բարացած սիրտն այլևս լաց չի լինում: Նրանք սև իրականութեան դաժան յիշողութեան հետ խառնւած գայրոյթն էին, որ որպէս հսկայ լեռ, իրենց ծանրութեամբ ճխլտում էին նրա սիրտն ու հոգին: Հոգու ալեկոծող փոթորիկն էին նրանք, որ փղձկալով դուրս էին ժայթքում և սփոփանք ու հովութիւն պատճառում աշխարհի դառնացած ու յօշոտւած սրտին:

Մարգարիտն ու Վարդգէսն ապուշ կտրած՝ անշարժ միմեանց էին նայում: Կոստիան անհաւատալի հայեացքով պատմութիւն անող երիտասարդին էր հետևում: Կասկածները փարատելու համար, նա ամենայն ուշադրութեամբ հետևում էր պատմողի ասածների մէջ հակառակութիւններ գտնելու, որովհետև նրան այնպէս

էր թւում, թէ պատմածների մէջ քիչ ճշմարտութիւն պիտի լինէր: Դառն օր չտեսնող մարդը դառնութիւն քաշողի կեանքի մասին տեղեկութիւն չի կարող ունենալ. նրան շարունակ կըթւի, թէ ամենքն էլ իր նման կեանք են անցկացնում:

Գնացքն արդէն մօտենում էր թ. քաղաքի կայարանին: Դէպի թ. քաղաք գնացող բոլոր ճանապարհորդները կապկպում էին իրենց իրեղէնները և պատրաստուում ցած իջնելու: Պատրաստւեցին և մեր ճանապարհորդ գիւղացիները: Նրանց ամբողջ իրեղէնը մի մի ոչխարի փոստից, բուրդը դէպի ներս կարւած, հնամաշ, պատառուած խալաթներ էին և ուրիշ ոչինչ: Նրանք ոտների ծայրերով բոթելով՝ հանեցին նստարանի տակի թագստատեղից իրենց երրորդ ընկերոջը: Սպասում էին նրանք գնացքի կանգնելուն, որ ցած իջնեն, արդէն հասել էին իրենց ուղած քաղաքը:

Մարգարիտը նրանց դրութեան նկարագրութեան պատմութեամբ շատ էր սրտաշարժւել: Նրբ գնացքը կանգ առաւ ու նրանք ուզում էին ցած իջնել՝ տւաւ նրանց մի մեծ փաթեթ ու տելեղէն և մի մի թղթադրամ: Նա խնդրեց գիւղացիներին, որ անպատճառ վերցնեն, նրանց պէտք կլինի անծանօթ քաղաքում: Գիւղացիները մէկ կարմրեցին, յետ քաշւեցին, մէկ էլ մօտեցան, ընդունեցին այդ բարիքը, սրտալի շնորհա-

կալութիւն յայտնեցին ու ցած իջան: Դեռ երբէք իրենց զամբով այնպիսի ծանր դրութիւն չէին տեսել նրանք. փշերի վրայ էին կանգնած: Առաջին անգամն էին պատահում մարդկանց, որ առանց յետ ստանալու օգնութիւն էին հասնում նրանց: Դա հպարտ հոգին խեղդող ողորմութիւնն էր: Բայց և երբէք այնպիսի քաղցր բոպէներ չէին ապրել նրանք, որ մարդիկ այնքան բարի, այնքան սրտաբաց լինէին դէպի նրանց:

Հսկայ քաղաքն իրեն ծոցն էր ընդունում երեք նոր, անծանօթ սովածների, որտեղ նրանք որոնելու էին իրենց բախտաւորութիւնը:

III

Ձմերային սոսկալի գիշերներից մէկն էր: Հսկայ քաղաքի լայն փողոցները լուսաւորւած էին ելեքտրական և գազային լուսաւորութեամբ: Մեծ արհաւիրքի պատճառով փողոցներն ամայացել էին, երթևեկութիւնը՝ դադարել: Երբեմն երբեմն փողոցով, ոտից մինչև գլուխ տաք մուշտակների մէջ կոլուած, շտապ շտապ անցնում էին մարդիկ: Նրանք, որպէս երկանիւ կառքեր, թւում էր, գլորւելով վաղ էին տալիս, քան շտապում: Անցւորականների ոտների տակ ձեան սառած հաստ շերտը տնքում էր հոգեարքի ցաւից և, որպէս անսահման ու դարաւոր բողոք, ահագին ճռինչ ու աղաղակ էր բարձրացնում: Կապուտակ կամարի հազարաւոր վառ աչքերի տակ լացի այդ աղաղակը, որպէս մեռնողի աղօթներդ, գթութիւն էր հայցում անսահման ու անսիրտ երկնքից: Եւ հիւսիսից, որպէս փրկութեան սլաք հիւանդի թարախակալած մարմնի ցաւող ուռոյցքը պատռելու, փրկատալէն դաժան սառնամանիքն էր վազում երկրի երեսից բոլոր խոնաւութիւնները սրբելու, չորացնելու իսպառ: Անց-

ւորականի շնչի խոնաւ հոսանքը, որպէս վախ-
կոտ նապաստակ, շտապում էր դուրս փախչել
տաք մուշտակի տակից, և նրա խոնաւ մա-
զերը սառչում էին ու սառչում, ելեքտրա-
կան ու գազային լոյսի տակ պսպղում էին
և փայլեր արձակում: Նրանք ժպտում էին իրանց
անթարթ նայող երկնային հազարաւոր վառ ա-
չերին ու նրանց հետ միասին սառցային բնութեան
խորհրդաւորութեան մասին փսփսում: Յուրտ էր,
շատ ցուրտ. Բեմիւրի ջերմաչափի $35^{\circ}/_{10}$ ցած:
Սառնամանիքն ինքը գայրոյթից ու սարսափից
ճայթում էր, և նրա մահաշունչ արհաւիրքից
վախեցել ու սառել էին փողոցներում ցերեկով
վառած ահագին խարոյկները, ասես նրանք, որ-
պէս գնդակահարւած կենդանիներ, գիշերներն
իրաւունք չունէին տաքութիւն և կենդանութիւն
պահպանելու: Նրանք լոյսին միայն անցւորակա-
նին սառչելուց պահպանելու ըոպէական վառա-
րաններ էին, իսկ գիշերները վախկոտութիւնից
մարող՝ ինչպէս ինքը խաւարը լուսաբացին:
Քաղաքի մեծ փողոցի գեղեցիկ շինութիւնների
գեղազարդ ճակատներից կախ կախ թափւել էին
նրանց դէմքերին ցրտից քար կտրած սառցէ
լուլաներ, որպէս ութսունամեայ ծերունու սպի-
տակափառ երկար մազերը, որոնք այնպէս ան-
խնամ ծածկելով նրա դէմքը՝ չեն թույլ տալիս
որոշել նրա գծադրութիւնը: Չէին երևում հրա-
շալիք ներկայացող խանութների հսկայ լուսա-

մուտների յետևում ցոյց դրւած, գեղեցիկ ներ-
գաշնակութեամբ շարւած առարկաներն ու թան-
կագին ապրանքները. նրանց փոխարէն ապակի-
ներից նկատելի էին միայն գեղազարդւած ան-
նման սառցէ պատկերներ: Բնութիւնն իր գե-
ղեցկութիւնն երբեք չի կորցնում: Նա միշտ
հմայիչ է. և ահա սոսկալի ձմրան այս պահին
անգամ, որպէս զւարճութիւն ու մխիթարանք,
մարդկանց կարօտն է յագեցնել տալիս, գեղա-
նկարելով ապակիների վրայ սառցէ հաստ շեր-
տով ամարային դաշտերի, այգիների ու պար-
տէզների, տափաստանների ու լեռների, հմայիչ
բնութեան և կենդանական աշխարհից աննման
պատկերներ և մարդու հոգին լցնում ըոպէա-
կան քաղցր վայելիքների, յիշողութիւնների խա-
փուսիկ յոյգերով:

Յունւարի հինգի գիշերն էր այդ, Քրիստո-
սի ծննդեան հրաշափառ գիշերը: Մարդիկ ամա-
յացրել էին փողոցներն՝ իրենց տաքուկ ու զը-
ւարթ բնակարանները քաշւած: Տարին մէկ ան-
գամ այս պահին, հոգեկան ու մարմնական գեր-
բաւականութիւններով, ինքնամոռացութեան աս-
տիճանի զւարճութիւններով էին դիմաւորում
Քրիստոսի ծննդեան տօնին: Քրիստոնեայ մարդն
այս գեր հաճոյքն ունի, որի շուքը չկորցնելու
համար, հարուստ թէ աղքատ, հնարաւորին չափ
ոչինչ չի խնայում:

Փողոցի շինութիւնների վերին յարկերից

լսող քաղցր երաժշտութեան և սրտառուչ երգերի մեղիկական զմայլիչ գալարները, համարձակ ու անվախ, որպէս խենթ ոգիները, դուրս էին վազում փողոց և ամեն մի թըշուառ անցւորականին պատահելիս՝ ծաղրում էին նրան, թափ անցնում նրա հոգու խորքը, զարթեցնում նրա գլխում խելացնոր մտքերի անթիւ շարքեր ու անդադար փսփսում:

— Դու ի՞նչ ես, ինչո՞ւ ես քաշ գալիս այս դաժան ժամին անկենդան փողոցներում, ինչո՞ւ ես ապրում, երբ արհամարհւած ես, որպէս փողոցի քաղցած ու դողացող շունը: Տես, անհաշնտեղ— այն տաք ու շքեղ բնակարաններումն է, ուր ժարդիկ անկարօտ են ու բախտաւոր, ուր նրանք ուղած իսկական կեանքն են անցկացնում: Ու խղճալի, փողոց շարտւած պատահական անցւորականի աչքերը չորս էին կտրում, ականջները՝ խշշում, իսկ ուղեղում ցցւում էր.— ապրելը դա է. չէ՞ որ կեանքի հալածականները զուրկ են միանգամայն այգալիսի վայելքներից: Թշուառի վիճակն է՝ սոված ու տկուր, անտուն ու անտեղ իր խղճուկ գոյութիւնը փողոցներում, կամ փողոցանման խուղերում քաշ տալ: Եւ այդ դիշեր միայն, ասես, անտուններն էին փողեցները շրջում: Ամեն անգամ այսպիսի վայելքների պատկերների հանդիպելիս՝ նրանց հոգին ու միտքը գամւում էր, սիրտը ճմլում, անթիւ ու անհամար անքուն երազներ տեսնում, թէ իրենց էլ

է սպասում նման փառահեղ կեանք. աշխարհում ամեն ինչ փոփոխական է, շուռ կրգայ անիւր, իրենք էլ լաւ օրի երես կտեսնեն: Խղճուկ անցւորականներն այսպէս էին մխիթարւում: Ապրում են նրանք ու մեռնում, մեռնում են և ապրում, ու անվերջ սպասում:

Դիշերւայ այս անյուսմալի ժամին փողոցի մի ծայրից միւսն էր անցնում մի անցւորական: Նա սովորական մարդկանցից չէր. ոչ մուշտակ ունէր, ոչ տաք գլխարկ և ոչ կրկնակօշիկ: Նրա արտաքին տեսքը կարծել էր տալիս, թէ նա կամ ճանապարհը կորցրած, կամ աւազակներից կողոպտւած մարդ էր, որ դեռ շճած դրութիւնից չսթափւած, անտարբեր, սոսկալի սառնամանիքին հանդարտ քայլերով փողոցն էր չափում: Մաքուր հագնւած, վայելչակազմ մի երիտասարդ էր նա, որ ամարային վերարկուի մէջ կծկեցնելով իր օսլայած շապիկ վիզը, կամ վերարկուի օձիքը շարունակաբար վեր պահելով՝ աշխատում էր վիզն ու ականջները ազատել ցրտից խաշելուց: Այդ նրան չէր յաջողւում, որովհետեւ օձիքը ցածր ու կարճ լինելով՝ չէր ծածկում նրա դէմքի և գլխի ուղած մասերը: Նա ստիպւած էր իր պարանոցը կծկեցնել, ներս քաշել, քիթն ու պոռնկը կռճկած վերարկուի օձիքի վերին մասում թազցնել ու բերանի անընդհատ և արագ արագ արտաշնչող տաք գոլորշիով ցրտի դէմն առնել: Վերջին միջոցն էլ մեծ բա-

րիք չէր տալիս: Խոնաւացած օձիքը և սրան սեղմած բեխաւոր ու միրուքաւոր քիթն ու պոռնկը նորանոր խոնաւ արտաշնչած գոլորշիներում սառուցի շերտի էին վերածուում: Եւ նա իր քիթն ու պոռնկով, դէմքի մագերով մեխւած էր վերարկուի օձիքի հետ սառուցի հաստ շերտով: Ձեռնոցներ նա չուներ: Ձեռները ցըրտից պահելու համար խաչել էր կրծքին, իւրաքանչիւր ձեռք միւս ձեռի թևի մէջ կոխել, այնպէս խորը, որ մատները մինչև արմուկներն էին հասնում: Խոնաւ կօշիկներն այնպէս էին չորացել ու կծկւել, ասես, բարկ վառարանի մէջ այրւած ու կծկւած կաշւէ կուտ լինէին: Նրանք ներսից և դրսից սառուցի այնպիսի շերտով էին ծեփւել, որ նրա ոտներն ու ոտների մատներն այլևս շարժելու ու զգալու կարողութիւն չունէին: Եւ նա ոտներն ուժով վեր էր բարձրացնում ու փոխելիս՝ այնպէս թրխկալէն ցած գըցում, ասես, նա իր սրտի վրէժը գետնից էր հանում, որ այնպէս աղիողորմ անքում ու ճըռճում էր ոտների տակ:

Երկար ժամանակ նա ման էր գալիս: Գիշերւայ ժամը չորսն էր, այդ նա իմացաւ ժամացոյցների զանգերի հարւածներից, սակայն այդ գրութեամբ նա շարունակում էր քայլել ու քայլել փողոցի մի ծայրից միւսը և յետ գալ: Երբեմն երբեմն նա նստում էր այս ու այն տան դռան ծածկւած պատշգամբների քարէ աստի-

լով, ամենամեծ մրցակիցը մնալով Բիւզանդիոն՝ ուր որ կրնար: Եւ նաեւ այն զարհուրելի անկմանէ ետքը, երբ Ղլիճ-Ասլան Ա. մը գրեթէ ամբողջ Փոքր-Ասիան դաւաճ էր, Բիւզանդիոն բախտ ունեցաւ նորէն դառնելու իւր ոյժը մասամբ, զլիսաւորաբար շնորհիւ Խաչակրաց՝ որոնք ջախջախեցին Սելճուկները Նիկիոյ և Դորիւլիոնի քով (1097), որով կրցաւ Ալեքսիոս Կոմնենոս մը յաջող պատերազմներ մղել անոնց դէմ և ստիպել՝ Պողիւքոտոսի քով մեծ յաղթութենէ մ'ետքը (1116)՝ իրական նպաստաւոր դաշինքի մը, և ազատել ամբողջ փոքրասիական արեւմուտքը (1117): Դժբախտաբար սակայն Բիւզանդական նոյն ղէնքը եթէ կը դառնար Սելճուկեանց դէմ, նուազ չէր հարուածեր նաեւ քրիստոնէայ մանրապետութիւնքն, և օրինակի համար՝ երբ Յովհաննէս Բ. Կոմնէն (1118—1143) Սելճուկները կը մերժէր յաջողութեամբ, և Սերաստիոյ Դանիշմանաց Կոնի (Ղոնիա) «Հոռոմ»-Սելճուկեանց հետ դաշնադրութեան պատճառաւ՝ յաղթանակաւ կը հասնէր Նիկսար և կը հարուածէր Թաթարները (1139/40), իւր ղէնքը նուազ չէր դարձնէր Կիլիկեան Հայոց և Անտիօքայ լատին դքսութեան դէմ, որով Հայկական Կիլիկիա իրապէս կործանման դուռ հասած էր (1137—1141): Նոյնպէս Մանուէլ Կոմնէն կայսրը (1143—1180) եթէ Կոնի «Հոռոմները» մինչև քաղաքը յետո մղեց, նուազ չլնասեց նոյնպէս Անտիօքայ

էղզին Քայ Խոսրով Բ.), որոնք միարանու-
թեամբ մեծ բանակ մը հասցուցին Մոնղոլաց
ղէմ, բայց Կարնոյ եւ Երզնկայի միջեւ լիա-
կատար ջախջախիչ եւ վճռական պարտու-
թիւն մը կրեցին: Մոնղոլք ողողեցին ու
այրացաւեր ըրին բոլոր երկիրները՝ Երզն-
կայէն մինչեւ Կեսարիա ու Անկիւրիա (1244):
Իսկ Բաղդատի տիրելովն եւ ամիրապետու-
թեան բարձրամբ (1258)՝ Մոնղոլ Թաթա-
րաց ձեռքն ինկաւ Միջագետք, Ասորիք եւն,
եւ առհասարակ ամբողջ արեւելք: Ղոնիոյ
սուլտանութիւնն՝ որ քնաց տակաւին միջոց
մը, աւելի անուանական էր, եւ քայքայեցաւ
ի վերջոյ նոյն դարուն վերջը, երբ արդէն
Օսման ալ հիմ դրած էր իւր պետութեան
(1288): Յաջորդ շրջանին Լէնկթիմուրի
սարսափներուն, որ Անկիւրիոյ քով ջախ-
ջախեց օսմանեան բանակը (1402), ամենա-
մեծ սարսափներէն մին տեսաւ Սեբաստիա
ալ: Օսմանեան տիրապետութեամբ կը փա-
կուի այն պատմութիւնը՝ զոր միայն ու-
րուաղծեցինք, որչափ մեր նպատակին հա-
մար պէտք էր:

ճաննների վրայ հանգստանալու, բայց շուտով
վեր էր կենում ու նորէն չափում իր երկար,
այնքան երկար ճանապարհը, որ երեւի վերջ
պիտի առնէր լուսաբացին: Նա այս անբարեյոյս
ժամանակին մենակ ու մոլար, տխուր ու ան-
տրտունջ իր ճանապարհն էր քայլում, իր վի-
ճակի օրը ողբալէն անցկացնում, որպէս ամա-
յութեան մէջ մենակ թագաւորող բուն, որ կեան-
քի արհաւիրքի ու թշւառութիւնների մահազուժ
երզն է երգում:

Նա մէկն էր հազարաւորներից: Այս քաղա-
քում ծանօթներ ու բարեկամներ չունէր, որոնք
նրան ապաստան տային — կերակրէին, ինքն էլ
միջոցներ չունէր, որ կարողանար առանց նե-
ղութեան ապրել: Վերջին կոպէկը երեք օր ա-
ռաջ էր ծախսել, մինչեւ այժմ առանց մի սլա-
տառ հացի կարողացել էր ապրել և կապրէր
երկար, գործածելով իրեն համար սովորական
դարձած կերակուրը, — ջուրը, անխառ մաքուր
ջուրը, եթէ գոնէ գիշերելու տեղ ունենար:
Տան տիրոջը քրէհը չվճարելու համար տանից
դուրս էին արել նրան և 17 օրւայ վարձի տեղ
նրա բոլոր իրեղէնները պահել: Այժմ նա անտեղ
ու անապաստան, Քրիստոսի հրաշափառ ծնն-
դեան գիշերին շրջում էր մենակ, որպէս մահ-
ւան ոգին, դողում էր՝ որպէս ինքը սառնամա-
նիքը, գունատ ու կծիկ էր դարձել՝ որպէս ան-
ձուռի ողնին, պարանոցով ու իրանով սառել,

փայտ էր կտրել՝ որպէս ինքը խողը և շարունակում էր գլորւելով քայլել, նստել—վեր կենալ և այսպէս անընդհատ...

Քաղաքում կատարեալ մեռելութիւն էր տիրում: Խանութապահ-գիշերապահներն էլ, վաղ երեկոյից իրենց պատրաստութիւնները տեսած՝ այժմ հանգիստ մրափում էին իրանց փայտէցած ու նեղլիկ պահականոցներում: Նրանք շատ աւելի բախտաւոր էին, քան այս անծանօթ ատանդական թափառականը: Նա մերթ ընդ մերթ կանգ էր առնում պատահող պահականոցի առաջ, ներս նայում, կրճտացնում ատամները և նորից շարունակում ճանապարհը: Նա նախանձում էր նրանց, այդ թշւառական գիշերապահներին, որոնք աշխարհից զուրկ էին, ինչպէս ինքը, բայց այս գիշեր իրենից աւելի բախտաւոր էին: Նրանք ոտից մինչև գլուխ փաթաթւած էին հաստ ու տաք քուրքերի մէջ, հագել երկտակ թաղիքէ երկար ձտերով տաք ոտնամաններ, փոստէ փրթաչափ փափախները խրել մինչև ականջները, ոտների արանքներում ձշտափառ պահած ունէին քարածուխի փոքրիկ ու տաք կրակարաններ, կուշտ կերած՝ խռալէն մրափում էին: Նրանք պահականոցներումն էին և ազատ սառնամանիքի սուրող ու չորացնող քամու հոսանքներից: Այդ ժամին, այդ ըոպէին բոլորը, բոլորը բախտաւոր էին. իսկ ի՞նքը...

Անցւորականը ցրտից արդէն անզգայանում

էր, խօսել անգամ չէր կարողանում, միայն գլուխը, հակայական ու անվերջ մտքերի այդ ծովը չէր դադարում գործելուց: Յանկարծ նա մտածեց, թէ կարելի է մտնել մի պահականոց ու քիչ տաքանալ: Մտածածը նա իրագործեց, առաջին իսկ պատահած պահականոցը մտնելով. այնքան նեղ ու փոքր էր նա, որ հազիւ մի մարդու տեղ էր անում:

—Ի՞նչ ես ուզում, — մռնաց քնաթաթախ պահապանը, իսկոյն զարթնելով:

—Ոչինչ, ուզում եմ մի փոքր տաքանալ, — պատասխանեց անցւորականը, հազիւ կարողանալով սառած բեխերի և օձիքի արանքներից բառերը դուրս շարտել:

—Դու էս ժամին ի՞նչու ես դուրսը, ինչո՞ւ ես թափառում:

—Ես տուն չունեմ, ինձ տանից դուրս են արել, փող չունէի քրէհը տալու. սառել եմ, թող մի փոքր տաքանամ, երթամ:

—Սուտ ես ասում, դու գող ես. գողերն են այսպէս լաւ հագնւում. խեղճ մարդիկ իրենց վերարկուն էլ կը ծախեն ու տուն կ'վարձեն...

—Դու հօ հարուստ մարդ չե՞ս, այ պահապան:

—Խելքդ կորցրել ես, թշւառական, որ հարուստ լինէի, շան նման մոռութիւն թաթերիս վրայ դրած այս սառնամանիքին այսպէս պահպանութիւն կ'անէի աղանքի համար:

—Թէ որ հարուստ չե՞ս, ես էլ հարուստ չեմ. որ հարուստ լինէի էս ըողէիս տուն կունենայի, և էսպէս չէի թափառի ու մըսի: Չե՞ս թողնի մի քիչ տաքանամ, ես գող չեմ որ...

—Է՛, եղբայր, էսպէս ամենքն են ասում, որ մէկին հաւատաս. գողն էլ լաւ մարդու պէս է խօսում, ծառան էլ, տէրն էլ, լաւն էլ, վատն էլ... Է՛հ, ես քեզ չեմ ճանաչում, թէ դու ի՞նչ ես, շուտ արա, էստեղից գնա, թէ չէ, ա՛յ, կուտացնեմ: Նա ցոյց տւեց ձեռքի հաստ մահակը և կողքից կախւած սուրը:—Ա՛յ, այնտեղ, մայ՛ թի վրայ ցերեկն անցւորականների տաքանալու համար կրակ էին վառել, էլի տաք կլինի, գնա տաքացիր: Խանութին մօտ չգաս, թէ չէ՝ կուտես, հն՛, հասկացա՛ր, դէ՛, շո՛ւտ, գնա...:

Անձանօթ անցւորականը սարսափեց, վախեցաւ պահապանից: Նա կարող էր, թէկուզ ստից նրան գող հրատարակել, ծեծել և դեռ հարայ գցելով բռնել տալ: Չգաց, հասկացաւ նա այդ նոր դառնութեան ոյժը և շտապեց հեռանալ այդտեղից, շեշտակի ու ծուռ նայելով պահապանի վրայ: Նա քայլերն ուղղեց դէպի այն կողմը, ուր ցոյց տրւեց կրակը: Որոնեց նա, գտաւ խարոյկի հանգած կոյտը, քրքրեց նրան ոտով, բայց կրակ չգտաւ. նա դեռ, հազիւ հազ միայն մի փոքր տաքութիւն էր պահել իր մէջ: Անցւորականն, ասես, իր փրկութիւնը գտաւ. ոտներն ու ձեռները կծիկ անելով՝ դէմքն ի վեր

կծկւեց ու նստեց նրա վրայ սառչելուց ազատ մնալու համար:

Տաքանում էր նա, արդեօք, թէ չէ, այդ նախքն էլ չէր զգում. միայն խիստ սառած լինելը, երեք օրւան սովածութիւնը, անչափ մանգալու յոգնածութիւնը բոլորովին ուժասպառ էին արել նրան, և նա այնպէս թուլացած, այնտեղ էլ քուն մտաւ:

Հիւսիսից սուլող ու խաշող քամին, որպէս քաղցր երաժշտութիւն, իր ա՛յ, ո՛ւլ ա՛յ ո՛ւլ-ներով օրօր էր երգում նրան: Այժմ նա լաւ, շատ լաւ էր զգում իրեն: Ահա նա խանութը թող տւեց. փողերը գրպանը, կառք նստած՝ տուն եկաւ: Գրասեղանի առաջն է նստած ու փողերն է համարում: Հարստացել է նա. որքան և համարում է փողերը, այնքան նրանք վերջ չունեն. համարած փողերը դարսում է թանկագին գրասեղանի աչքերը, բայց դարսելով չի պրծնում: Վերջացրել է գործը և շրջապատւած է հարազատներով ու սիրելիներով: Նրանք բոլորն ուրախ են և գոհ: Կեանքի ոչ մի բարիքը չէ պակասում նրա տանից: Երաժշտութեան և գեղեցկութեան ոգիները սիրուն ներդաշնակութեամբ պար են բռնել և թեւտարած սաւառնում ու պտտում են նրանց յարկի տակ: Նրա սիրտն ու հոգին երջանկութեան անդորրութիւնն է վայելում. նա սլացել է վեր, շատ վեր, անմահների ու հաւերժահարսների զրախտանման աշխարհը,

ուր տանջանք, կարօտութիւն և թշւառութիւն չկան, որտեղից յարէտ անդարձ դուրս է քշւում մահաւան ոգին, որտեղ կենսութեամբ բաւականութիւնների երանութիւնն է թագաւորում: Ահա սովորականի պէս, կինը մօտեցաւ նրան, ընկալաւ նրա գիրկը. փաթաթեցին ու գրկեցին իր ամուր, խնամքով ու կարօտագին սիրով, համբոյրներ, քաղցր համբոյրներ քաղեցին միմեանցից, որպէս գարերի կարօտը քաշող, որպէս երգում էլ մի ժամ, մի բոլոր չբաժանել իրարից: Ահա, իրենց սենեակից դուրս գալով՝ ճիշդ աղաղակով դէպ իրեն են վազում իր սիրելի զաւակները, փարւում են հօրը: Հերթով բարձրացնում է նա այդ փոքրիկներին, սղմում կրծքին, կուշտ, կուշտ համբուրում և ապա կուշտ նում է նա ու կարօտակէզ երկու ձեռքերով բոլորին, բոլորին գրկում, որոնք այնպէս ամուր փարւել են իրան, և մէկ սրան — մէկ նրան համբարում: Զաւակների մէջ մէկը — իր մեծ աղջիկը չկայ: Բայց ահա դահլիճից լսում է դաշնամուրի լացը: Նա այնտեղ նւագում է յափշտակած, նւագում է այնպէս քաղցր ու գրարիշ այնպէս ախորժալուր ու սիրատենչ, որպէս սիրուց այրւած սոխակի հոգեգմայլ երգը վաղորդեան կարմրաթուշ վարդի թփի վրայ: Ոտները մատները վրայ նա մտնում է դահլիճ, մօտենում աղջկան, կանգնում նրա յետեր և գաղտագողի ու գմայլւած լսում է երգն ու նւագը: Ուռձա-

նում է նրա հոգին, լցւում սիրտը և նա յանկարծ գրկում է աղջկան, սխմում կրծքին, հպում շրթունքները նրա շրթունքներին պինդ պինդ ու անվերջ համբուրում նրա շրթունքներն ու մատիկները, որոնցով նւագում էր այնպէս քաղցր, այնպէս սիրալիր:

Ահա նրանք բոլորն էլ միասին են, բոլորել են ճաշի սեղանը, օրը խինդ ու ծիծաղով է անցնում: Սեղանի վրայ դարսւած են ամեն տեսակի ազնիւ կերակուրներ, խմիչքներ և կանաչեղէն, ուտում են ախորժակով: Նրանք ճաշը վերջացրած զբօսնելու են դուրս եկել. գարնանային զով եղանակին սիրուն և բազմերանգ, բուրավետ ծաղիկների ծաղկանոցի ճեմելիներով են անցնում: Մօտենում են նրանց շատ աղքատ ու փողրիկ աղջիկ — տղայ, ծաղկեփունջեր առաջարկում, ողորմութիւն խնդրում, և նա աջ ու ձախ տալիս է, չի խնայում: Ահա մութն ընկնում է, երկինքն ամպում, անձրև է գալիս և նրանք թրջւում ու մրսում են. տուն են շտապում...

Ահա, ոչ հեռու, ինչ որ աղմուկ-աղաղակ է բարձրանում. կուռում են ու քարերով և փայտերով միմեանց խփում: Ահա քարերից մէկն իրան կպաւ, ահա երկրորդ հարւածը, երրորդը, չորրորդը... և նա ցաւ է զգում...

— Է՛յ, անտէր, վեր կաց, այստեղ քնելու տեղ չէ, բոթում էր նրան փողոցի պահապանը:

Նա քնաթաթախ գլուխը, ահագին ծանրութեամբ, արդէս ջրից դուրս — ցամաք քաշելի բեռի ծանրութիւնը, վեր բարձրացրեց: Հիւսիսային սառը քամին շարունակում էր վնգստալ ու իր երգը մոռնալ — այժմ ու ու ը՛վ ֆոֆ ու ի՛ն ը՛վ... Շուրջն սպիտակ սառցէ սաւանն էր փռած դեռ, իսկ կողքին, որպէս հոգէառ սատանայ, տաք վերարկւի մէջ փաթաթւած՝ փողոցի պահապանն էր կանգնած. նա նրան բռնութեամբ էր, աւելի շուտ ծանր հարւածներով քոթկում էր, որ վերկենայ:

— Ե՛յ, բարեկամ, մի՞թէ էստեղ, էս լայն ու արձակ փողոցումն էլ մենք տեղ չունենք, ի՞նչ ես խանգարում, հանգիստ թող...

— Վեր կաց, փողոցում չի կարելի քնել:

— Ո՛ւր գնամ:

— Ուր կուգես գնա:

— Ես տեղ չունեմ:

— Գնա ծանօթի կամ ընկերոջ մօտ:

— Ծանօթ և ընկեր էլ չունեմ այստեղ:

— Շատ մի խօսա, բերդում ընկեր կգտնես:

— Ի՞նչ եմ արել, որ բերդ տանէք:

— Հէնց այն, որ կարգն ես խանգարում, փողոցում պառկել չի կարելի:

Այլ ևս չխօսեց անծանօթը, նա հաշտեց իր դրութեան հետ, ինքն էլ հասկացաւ, որ չի կարելի: Լոյսը բացւում էր, ժամացոյցների զանգերը հինգը խփեցին: Կայծակի արագութեամբ

մէկը միւսի յետևից նրա գլխով շատ մտքեր էին անցնում այդ բոլորէն: Հակառակին յանցանք պիտի համարէր, այդ նա գիտէր արդէն, ուրեմն պիտի վեր կենար ու գնար, թէ չէ, շուտով փողոցի երթևեկութիւնն սկսւելու էր, իր այս դրութիւնը տեսնողների տհաճութիւնը կը շարժէր. այդպիսի երևոյթի վերացնելը սրբագործւած կարգ էր ընդունւել: Նա գիտէր, որ եթէ մնալու էլ լինէր այնտեղ, հազիւ իրեն խըղձահարւող պատահէր. եթէ իր դրութեան մէջ եղած մարդիկ, որ պատահաբար գործի — պաշտօնի էին անցել, ոչ մի խղճահարութիւն չուներէին դէպ՛ իրեն, դժւար թէ աւելի բարեկեցիկ դրութիւն ունեցողի ուշադրութեան արժանանար: Նա շատ լաւ ըմբռնել էր, թէ մարդ ասածն այնպիսի արարած է, որ թէկուզ ամենասոսկաւի վիճակն էլ ապրի, ապա բախտի բերմամբ ազատէ դրանից, նա շուտով ամեն ինչ կմոռանայ, իր նախկին դրութեան մէջ եղածներին այլևս չի խղճայ կամ ամենապակասը անտարբերութեան կմատնէ: Նրա գլխովն անցնում էին բոլորեան կմատնէ: Նրա գլխովն անցնում էին այդ չարատանջ մտքերը, բայց և դրանց կողքին ցցւել էր մի ուրիշը — վէհը. չալիտի թոյլ տաս նւաստանալու այն չափ, որ մարդկանց խղճահարութեան, նրանց ողորմածութեանը ենթարկւելու անհրաժեշտութիւնն զգաս. նա լաւ հասկանում էր, որ եթէ անգամ ողորմութիւն ընդունէր, դրանով իր դրութիւնը չէր փոխւելու,

խիստ ինքը դրա գէմ կորցնելու էր իր հոգու վեհութեան և էութեան մեծագոյն մասը և հաւասարելու էր բոլորովին փողոցն ընկած ու անպէտքացած թշառականին: Եւ նա ուզեց բարձրանալ տեղից, սակայն ցուրտն այնպէս էր անշարժացրել նրա մկանները—ձեռն ու ոտը, որ նա վայր ընկաւ, աւելի շուտ գլորւեց կողքին: Պահապանը օգնեց, վեր բարձրացրեց նրան, այն պատւական հագուստի մէջ զողացող թշառականին և հրամայեց հեռանալ: Անծանօթը մեծ ուժով բարձրացնում էր ոտները, որպէս երկերկու փթանոց ծանրութիւն ու այնպէս գետին խփելով և հազիւ պահպանելով իր մարմնի հաւասարակշռութիւնը՝ կամաց կամաց հեռանում էր հարուստ քաղաքի լայն ու անհիւրընկալ փողոցից:

IV

Գարուն էր: Զարթնել էր բնութիւնը. մարդկանց թմրած ոգիներն էին զարթնել: Ամեն ինչ հոգեզմայլ գեղեցկութեամբ արբած, որպէս ծաղկոցի ցերեկւայ յափրած ծաղիկներ, ինքնամոռացման ենթարկւածի քունն էր քաշում: Նոր զարդարւած ծառերի տերեւներն այլևս չէին սվսվում. նրանք դադար առած հանգստանում էին զարնան գեղեցիկ ու գրաւիչ երեկոյին: Նըրանք չէին սվսվում, որովհետեւ զարնանային երեկոյեան մեղմ գեփիւնն այդ օրը, չարածձի երեխայի երկար ու յոգնեցուցիչ խաղերից յետոյ, իր թմրած հանգիստն էր քաշում խոր անտառների, ծաղկաբուրաւէտ դաշտերի և անհուն ու կապուտակ ծովերի խորքերում, որպէս սիրահար երկու զոյգերի ինքնամոռաց հանգիստն իրար գրկերում: Երգող թռչունների հոգեզմայլ ծլւլոցը, դայլայլն ու ճախրոցները չէին լսում. նրանք էլ հարսանեկան գեղեցկուհիների նման, անբաւ պար ու երգերից յետոյ պահ էին մտել, որ նորէն, նոր աշխուժով ու եռանդով հնչեցնեն օդը, խօսեցնեն ծառն ու ծաղիկը և շար-

ժեն մարգկանց սիրտն ու հոգին: Նրանք, ասես խոհեմ ու զգոյշ, չէին ցանկանում իրենց շարժումներով ու շարաճճի ճախրոցներով խանգարել բնութեան մատն ու վրձինը, որ այնպէս յափշտակած նկարագարողում է ու լուսանկարում ամեն ինչ և բոլորը, այնպէս նրբօրէն ու գեղեցիկ, որ միայն իրեն է յատուկ: Եւ սոխակն իր քնքուշ ու սիրատենչ կուրծքը վարդի կարմրաթուշ կրծքին փարած՝ մնացել էր լուռ. սպիտակ կարապն իր խորհրդաւոր հայեացքով հանգիստ ու անթարթ պարզ ու վճիտ լճի խորունկ ու կապուտակ աչքերի մէջ նայելիս էր մնացել: Աներես ճնճողւկները միայն հանգիստ չէին առել. նրանք, սովորականին պէս շարունակում էին ճախրել ու ծլւլալ ճանապարհների այս ու այն կողմերի ծառերի, թփերի ու տերեւների մէջ:

Օրւայ այդ պահին, քաղաքի հեռու այգիներից մէկի խուլ անկիւնում, խիտ ծառերի տակ նստոտած զրոյց էին անում մի քանի հոգի: Այգին գտնուում էր խճուղու և յորդառատ ու սրնթաց գետակի մէջ տեղում: Նա բարակ ու երկարաւուն տարածւում էր հեռու գետի ու ձամփի երկարութեամբ: Ծառերի նօսք տնկածքը չէր խանգարում նրանց արանքից երթեկող ձամփորդներին ու գետակի հոսանքին նայել: Զրուցաւորներից երկուսը մեզ յայտնի Մարգարիտն ու Վարդգէսն էին: Նրանք սկզբում միւսների հետ ասում, խօսում, ծիծաղում և հանաք-

ներ էին անում, բայց յետոյ վեր կացան, քիչ հեռացան ու տեղաւորւեցին հաստարմատ կաղնի ծառի տակ. թաւշեայ բազմերանգ կանաչի վրայ փռեցին Վարդգէսի վերարկուն, նստեցին նրա վրայ կողք կողքի իրանց հանգիստը վայելելու: Մնացած չորս հոգուց մէկը կին էր, Մարգարտի ընկերուհին: Նրան անւանում էին Ասողիկ և պատմական Աղադիկի գեղեցկութիւնն ունէր նա: Ոչինչ, ոչինչ չէր պակասում նրան. ի բնէ սիրահար լինելով գեղեցկութեան ու պերճանքների՝ հագել էր շատ թանկագին ու նուրբ կտորներից շորեր և զարդարւել ոսկեայ ու ադամանդեայ զարդարանքներով: Մի բան միայն պակասում էր նրան՝ անգագրում պարումները, որ գիշեր ցերեկ տանջում էր նրան. դա մի շատ գեղեցիկ փեսացու գտնելն էր: Այդ նրան շուտ չէր յաջողւում: Իւրաքանչիւր նոր ծանօթի մէջ նա ինչոր նոր առաւելութիւններ էր գտնում և դրա համար էլ՝ աչքաթող անում նախկին ծանօթներին, որոնց մէջ, ասես, նոր միայն ինչոր թերութիւններ էր գտնում: Թեթեւ դատողութեան տէր աղջիկ էր նա, ապրում էր զգացմունքներով: Իւրաքանչիւր երիտասարդի պատահելիս ու ծանօթանալիս՝ իր մէջ դէպի նա ինչ որ նոր, անհասկանալի մօտիկութիւն էր զգում: Այսպէս, նա ամեն մէկի հետ սիրահարւած, ամուսնանալու խօսք տւած և սակայն բոլորին էլ մերժած ու թափառող մտորումներով աղջիկ էր:

Հարուստ ընտանիքից լինելով՝ նա ոչինչ չէր խնայում իր զւարճութիւնների ու հաճոյքի համար, պարծենում էր իր սիրունութեամբ և ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում այն բոլոր խօսակցութիւնների վրայ, որոնք իր շուրջն էին պտտում: Տանը երկար նա չէր կարողանում նստել, սպանիչ ձանձրոյթը իսկոյն նրան դուրս էր բերում փողոց, ուր նա գտնում էր ծանօթ ընկեր, և շրջագայելով մինչև կէս գիշեր, օր էր անցկանցնում: Զարաճճի ու զւարճացող բնաւորութիւն ունէր նա, շատ անհամբեր էր, լուրջ խօսակցութիւնների ու վիճաբանութիւնների վրայ երկար չէր կարող կանգ առնել և նոյն իսկ լսել. այդպիսի դէպքում մարդիկ նրան ձանձրալի էին թւում, և նա խուսափում էր հին ծանօթներից ու որոնում նոր ծանօթներ: Այսօր Աստղիկը շատ ուրախ էր, նա նոր ծանօթներ էր ձանկել, դրանք նրան լաւ, շատ լաւ էին երևում, նրանք էլ նրա պէս սրախօս ու զւարճացող էին: Այսօր առաւօտեան, երբ նա դուրս էր եկել զբօսնելու, մենակ էր. քաղաքային այգում նա պատահել էր Մարգարտին ու Վարդգէսին, որոնց հետ զբօսնում էին այս նոր ծանօթ Սօսը, Ռուբէնն ու Հրանտը: Մարգարիտը ծանօթացրել էր նրանց Աստղիկի հետ և Աստղիկը շատ ուրախ էր այդ նոր ծանօթներով. նրանց հետ զբօսնելու բաւականութիւնը նա ցանկանում էր երկար ժամանակով վայելել, որովհետև նրանք

այնչափ ուրախ տրամադրութեան տէր մարդիկ էին, որչափ ինքը, այնքան զւարճատէր էին, որքան իր հոգին: Նա ոչինչ չգիտէր այն մասին, որ ծանօթանալուց անմիջապէս յետոյ, Վարդգէսն իր բնաւորութեան մասին պատմած լինէր այս նոր ծանօթներին, որոնք այնքան ուրախ էին իր հետ, որքան աշխարհի երջանիկները: Նա ցանկանում էր այդ մեծ հաճոյքը երկար, շատ երկար վայելել. այդ էր՝ պատճառը, որ նա ճաշից քիչ առաջ առաջարկել էր բոլորին կաթնատուն մտնել կօֆէ խմելու: Ոչ ոք չէր մերժել նրան, ամենքն էլ մեծ ուրախութեամբ ընդունել էին նրա առաջարկը: Եւ նրանք կակաօ, եղածու ու զանազան համեղ քաղցրաւենիքների նախաճաշով կշտացած՝ բոլորել էին այստեղ և իրանց զւարճախօս զրոյցներով ու սրախօսութիւններով ապում, խօսում, ծիծաղում և ժամանակ էին անցկացնում: Մինչ նոր ծանօթ Սօսը, Ռուբէնն ու Հրանտը Աստղիկին մէջ առած միանգամայն տարւել էին իրանց քէֆով, այստեղ, կաղնի ծառի տակ, Մարգարիտը կիսով չափ պառկել էր Վարդգէսի վերարկւի վրայ, յենւած ծառին, շարունակ շոյում էր վարդգէսի գանգրահեր գլուխը, որ նա զրել էր Մարգարտի կրծքին ու աչքերն անթարթ յառել նրա լուռ ու խօսուն աչքերին:

Մարգարիտը ժամանակ էր գտել, յարմար ըստ է՝ իր սիրտը միանգամից Վարդգէսի առաջ

բաց անելու. նա սրտի կսկիծով պատմում էր, ինչպէս ծանօթացաւ իրիալիստ ձևացող Կոստիայի հետ և ինչ հետեանք ունեցաւ այդ ծանօթութիւնը:

Մենք, ասում էր նա, դեռ փոքր ժամանակներին. որպէս դրացի հարուստների զաւակներ՝ մեր ամբողջ կեանքը միասին էինք անցկացնում, միասին միկնոյն դպրոցում սովորել, խաղացել ու մտերմացել այնպէս, որ երբէք մեզնից մէկն ու մէկը մենակ տանից դպրոց և դպրոցից տուն չէր գնայ գայ: Քոյր և եղբօր նման էինք: Մէկն ու մէկիս մի փոքր երկաթ բացակայութիւնը խելագարի պէս ձանձրալի էր դառնում միւսի համար, այնպէս էինք նստել մենք միմեանց սրտերում: Ինչ և ունենայինք մենք՝ ես կամ նա, խտրութիւն չէր դրւում, նա հաւասարապէս երկուսիս էր պատկանում: Ծիշո՞ւ է, թէ և նա կապրիզնի ու յամառ տղայ էր, բայց դէպի ինձ նա այդ յատկութիւնն երբէք, երբէք չէր ցոյց տալիս, և մենք սիրում էինք միմեանց, որպէս սիրոյ և անմեղութեան հրեշտակներ: Տասն և երկու տարեկան հասակում մենք աւարտեցինք միդասեան դպրոցն ու բաժանւեցինք միմեանցից. նա ուրիշ քաղաք գնաց սովորելու, իսկ ես՝ ուրիշ: Եւ այդպէս մենք ութ տարի շարունակ իրար չտեսանք ու մոռացանք միմեանց: Մեծացել էինք արդէն, խելահաս դարձել, ամեն ինչի քննադատական հայեացքով էինք վերաբերւում ու այդ ժամանակ մենք հանդիպեցինք իրար Մ. քաղաքում: Մենք միմեանց հազիւ կարողացանք ճանաչել, այնքան էինք փոխւել: Երազի նման հետզհետէ մեզանից իւրաքանչիւրի մէջ զարթնում էր միմեանց հետ անցկացրած երջանիկ ժամերը, քաղցր ընկերութիւնը: Այս անգամ արդէն իմ վերաբերմունքը դէպի նա շատ պարզ էր, անկեղծ, որչափ ներում է տարբեր սեռերի ընկերութիւնը, և ես նոյնն էի բոլոր ծանօթների ու ընկերների վերաբերմամբ: Իմ դէպի նա ունեցած յարգանքս՝ նրա աչքում այլ բացատրութիւններ էին գտնւում, ինչպէս սովոր են մարդիկ՝ իրենց արշինով ուրիշին չափելու: Նա մօտենում էր ինձ, մօտենում ամեն ուժով, հոգու ամբողջ թափով. որոնում էր իմ սիրած իդէալները, նրանց առաջ խոնարհւում, պատրաստ էր, որպէս թիթեո՝ կրակին զոհ գնալու, անձնատուր լինելու ինձ: Եւ մենք մօտիկացանք, սղմեցինք, մեր փոխադարձ յարգանքները սահմանից դուրս եկան. մենք սիրեցինք միմեանց, բայց այս անգամ՝ սեռերի սիրով: Առաւ է. «մարդիկ իրենց էութեամբ դժար ճանաչելի են. մինչև գործ չունենաս նրանց հետ, չես կարող ճանաչել», և ես գործ ունեցայ Կոստիայի հետ ու ճանաչեցի. ճանաչեցի ու զգեցի, զգեցի և հեռացայ նրանից, նախօրօք ազատելով իմ հոգու և մարմնի մաքրութիւնը, թէ չէ, պիտի խաբւէի, խաբ-

5

ւէի ու փողոց շարուէի, որպէս մի անպէտք ու փշացած կեղտաշոր: Իգէալիստ ձեացող ուսանող Կոստիայի մէջ աստիճանաբար բացւում էր քողարկւած հոգին: Նա իր եսից դուրս ուրիշ ոչինչ չէր ուզում հասկանալ, ցոյց էր տալիս իր տիրական յատկութիւնները: Իմ հոգու մաքրութիւնը ոչնչանում էր նրա առաջ, ես լոկ կին էի նրա աչքում, ուրիշ ոչինչ: Նա իր հաճոյքն էլ որոնում իմ մէջ, և ես զգում էի, որ նրա ապագայ ստորուկ կինն էի լինելու: Միայն իմ վերաբերմամբ չէր, որ այդ յատկութիւններն էի նրա կատում, խեղճերի գրութիւնն էլ նրա աչքում արժէք չունէր: Ինձ համար այժմ միայն պարզւում էր, որ նա հարազատ զաւակն էր իր ծնողների — նախնիքների: Ժառանգական օրէնքը յատկութիւնները կրթութեամբ արմատախիլ չէն արւում. և նա իր վաճառական ծնողների խըտտասիրտ հոգին ունէր, լոկ սեպհական շահերի ու հաճոյքների կռու արձանն էր, միայն քիչ յղկալի-կողկած, ճարպիկ հնարագիտութիւններով: Եւ ես անդարձ հեռացայ նրանից...

Մարգարիտը պատմել էր այս բոլորը, պատմել ծանր յիշողութեամբ, ասես, դրանով նա Վարդգէսի ներողամտութիւնն էր խնդրում, որ իր անդրանիկ սէրը կապած է եղել մի անհամապատասխան էութիւն ունեցող մարդու հետ: Բայց հեռացել նրանից բոլորովին մաքուր ու միանգամից անձնատուր եղել Վարդգէսին: Նա

դեռ առաջին ճանապարհորդութեան ու ծանօթութեան ժամանակ Վարդգէսի հայեացքների ու հոգու մէջ իր համանման էութեան պատկերն էր գտել, լուռ յարգանք տածել դէպի նա, իսկ այժմ ուրախ էր, շատ ուրախ, որ տարիներ յետոյ նրա կեանքի հետ էր կապում իր կեանքը:

Քիչ ուրախ չէր նաև Վարդգէսը: Նա իրեն անսահման մխթարւած էր զգում, որ իր կեանքը կապում էր մի էակի հետ, որի հրեշտականման քնքուշ հոգին, մաքուր անմեղութիւնը, ազնիւ զգացմունքներն ու բարի սիրտը թեթեւացնելու ու մեղմացնելու էին սրտում ամբարւած ու նստած հազար տեսակի դառնութիւններ: Այժմ հերթը նրանն էր. և նա իր կենսագրականից պատմում էր նման մի ցաւալի պատկեր, որ մինչև այժմ իր կեանքի դառնութեան բաժակն էր դարձել, իսկ հիմա փրկութիւն էր գտնում Մարգարտի գրկում:

— Ես, պատմում էր Վարդգէսը տխուր ձայնով, պատահամբ ծանօթացայ մի աղջկայ հետ, որ ճիշտ և ճիշտ Աստղիկի հոգին, կարողութիւնն ու բնաւորութիւնն ունէր, իր մի ժամայ հաճոյքի համար նա թէ իմ և թէ իր հոգին կծախէր: Թեթեւ էր նա, որպէս հոգմատարած չորացած տերև. հեռու էր նա ինձնից, որպէս անդունդով բաժանւած երկու լեռները. իմ մէջ աստիճանաբար աճում էր սառնութիւն դէպի նա: Իմ ոչ մի խորհուրդը նրա համար արժէք

ու նշանակութիւնն չունէր, նա շարունակում էր իւրը. թեթևասրիկ ու կասկածելի բարոյականութեան տէր աղջիկ էր: Ես կորած էի: Վերջին զգաստացնող առաջարկն արի նրան, նա նոյն էր և նոյնն էլ մնաց. և ես թողեցի ու ընդմիշտ հեռացայ նրանից, այնպէս՝ ինչպէս դու, Մարգարիտ: Նրա հարուստ ու զիրքաւոր ծնողներն ամեն տեսակի անմաքուր ճանապարհներով իմ դէմ ծառացան, խախտեցին ու փլասեցին իմ հասարական կայուն զիրքը: Ոչ մի սրբութիւն չունի քէնը, մանաւանդ հարուստի, կարող մարդկանց մօտ. նրանք ուզած ու ծածուկ միջոցներով իրենց նպատակին հասան: Ես հռչակեցի քաղաքականապէս անբարեյոյս և արտաքուսեցի հայրենիքիս սահմաններից երկար ու ձիգ տարիներով: Ես երկար ու երկար տառապելու էի տանջանքների բեռը շալակած, եթէ նորէն քեզ չհանդիպէի, իմ անգին, իմ սիրելի Մարգարիտ: Այժմ ինչպէս տեսնում ես, մենք միասին ենք, միասին էլ բաժանելու ենք մեր դառնութիւններն ու քաղցրութիւնները:

Վարդգէսն այսպէս էր վերջացրել իր ասելիքը. այժմ նա Մարգարտի գրկումն էր, բացել էին իրար միմեանց սրտերը և խօսում էին լուռ: Նրանք լաւ կշռել, չափել էին միմեանց հոգեկան կարողութիւնները, գտել էին իրար մէջ յարգանք, որն աստիճանաբար վառւելով սիրոյ խարոյկ էր կազմել, և այժմ նրանք տաքանում

էին այդ ներքին խարոյկից: Նրանք լուռ էին, սակայն նրանց իրար յառած անթարթ աչքերի մէջ խօսուն լեզուն էր վազում: Երկուսի սրտերի մուրճի պէս հարւածներն այնպէս զգալի ու լսելի էին միմեանց և այնպէս միաժամանակ զարկերով, որ նրանք անշարժ շղթայւած էին, որպէս մինչև անգագայութիւնը յարբած մարդիկ: Երբեմն երբեմն Մարգարտին իր աջ ձեռով շոյում էր Վարդգէսի գլուխը, մօտեցնում էր իր հրաշունչ դէմքը Վարդգէսի դէմքին ու սիրատենչ վարդազոյն շրթունքները հպում Վարդգէսի շրթունքներին. իսկ Վարդգէսը, որ իր աջ ափում բռնած ունէր Մարգարտի ձախ ձեռքը, իսկ ձախ ձեռքով գրկել նրա հրեշտակային ճկուն իրանը՝ գրկել էր Մարգարտին: Եւ այսպէս ամուր սղմած իրար կրծքին՝ երջանկացնող, քաղցր ու կուշտ-կուշտ համբոյրներ էին քաղում միմեանց շրթունքներից:

Նրանք իրանց անհատնում երջանիկ ըրպէներն էին անցկացնում: Յանկարծ Մարգարտի դէմքը՝ նրա ջինջ հայեացքը մթնեց, ինչ որ ալեկոծող մտքերի սարսուռ անցաւ նրա դէմքով. նա նայում էր առաջից հոսող գետակին և ըրպէս առ ըրպէ անհանգստանում էր աւելի ու աւելի: Մարգարտի հայեացքի ըրպէական փոփոխութիւնը շփոթեց և Վարդգէսին, որն այնպէս հարցական հայեացքով ուղղւեց ու նայեց այն կողմը, ուր Մարգարտին իր հայեացքն էր սևեռել:

Այնտեղ լճացած ու կանգնած գետակի խորունկ հոսանքի ափին կիսամերկ կանգնած էր մի անծանօթ երիտասարդ ու խաղում էր գետակի ալիքների հետ։ Նրա հաւաքած աւազաքարերը մէկը միւսի յետևից գետակի մէջ էին թափւում, հանդարտ ջրի երեսին մեծ ու պտտիկ շրջան կազմող ալիքներն իրար յետևից հևի հև վազում էին և մեռնող հոգու ողբը հաղորդում ցամաքի ափին։ Նետւած խիճերն, այնպէս հանդարտ, որպէս երազում թուշող ոգիներն, իրար յետևից ցած էին իջնում գետակի յատակն ու յաւիտենական հանգիստ առնում, որ էլ մարդկային զգւելի ոտները չկոխկռտէին նրանց։ Անծանօթն, երևի, լողանալուց առաջ փորձեր էր անում, ուզում էր իմանալ գետակը խորն է, թէ ծանծաղուտ, վտանգաւոր է, թէ անվտանգ, բայց ջուրը դեռ շատ սառն էր, լողանալու ժամանակը չէր։ Ահա կիսամերկ մարդը կռացաւ, մի մեծ քաղ բարձրացրեց գետնից. նա թոկով կապւած էր, նա թոկի մի ծայրը օղակ արած՝ գցեց վիզը, խաչակնքեց երեսը մի քանի անգամ և... Մարգարիտն ու Վարդգէսը դէպ անծանօթ կիսամերկն էին վազում. սոսկալի երևոյթի պատկերն էր նրանց առաջ.

— Մնաս բարեւ, աշխարհ... ողբացող ձայնը ալիքանման տատանումներով ձեղքեց օդը...

Շըրըփ, լսեց գետակի երեսին։

— Օգնութիւն, խեղդեց, ճիշ արձակեց

Մարգարիտը և ուշագնաց վայր ընկաւ դեռ ափին չհասած։

Վազէվազ վրայ հասան Ռուբէն ու Հրանտը։

Շըրըփ, շըրըփ, լսեցին նորէն ջրի երեսին ու Հրանտն ու Ռուբէնը սուղեցին սրընթաց գետակի այն լճացած ու հանդարտ հունը։

Գետակի ափում դարսւած էին խեղդւողի շորերը, նրանց վրայ մի նամակ էր դրւած — Պատահողին — հասցէոսով։ Վարդգէսը վերցրեց նամակը, բացեց և սկսեց կարդալ։ Նրա մէջ դրւած էր. — «Յարգելի այցելու, ես մեռնում եմ և իմ մահւան մէջ ոչ ոք մեղաւոր չէ. մեռնելուս պատճառն անտանելի կացութիւնն է, որից վերջ ի վերջոյ բաժանւում եմ։ Ծորերս չեմ տանում հետս, տէք այն մի աղքատի, դրանով որոշ մեղմութիւն կպատճառէք էս անիրաւ աշխարհում նրա դառն օրերին. մնաք բարեւ...»

Մարգարիտին արդէն ուշքի էին բերել Սօսն ու Աստղիկը. նա այժմ Վարդգէսի կողքին կանգնած՝ կարդում էր նամակը։ Նամակի ընթերցումից յետոյ բոլորն էլ ակնապիշ ու լուռ, մտամոլոր ու սրտատրոփ գետակի այն տեղն էին նայում, ուր գցել էին իրենց Ռուբէն ու Հրանտը։ Ամեն անգամ, երբ դիակը որոնող Ռուբէնն ու Հրանտը ջրի երեսն էին բարձրանում շունչ բաշխելու համար, անի էր թռնում ափում կանգնածների սրտից. «կորսււ», ասում էին նրանք, Ռուբէնի ու Հրանտի ջրի երես դատարկածին

բարձրանալը վերագրելով այն բանին, թէ մարմինը չէ գտնուում: Վերջին անգամ փրկող ու ազատող Ռուբէնն ու Հրանտը ուշացան ջրի տակ այդ ուշանալով սարսափելի անհանգստութիւն պատճառեցին գետափում կանգնածներին, բայց և քիչ յետոյ մեծ ճիգերով հազիւ հազիւ գլուխները դուրս հանեցին ջրից, ծանր շնչեցին, բերանները լցւած ջուրը դուրս փչեցին: Նրանք, սես, կորցրել էին իրանց ուժերը, և վտանգ մէջ էին. նրանք թոյլ, օրհասական ճիգով դէպա՛ս փի էին լողում իրենց գոնէ ազատելու համար:

— Չկայ, հարցրեց սարսափած ու անհամբեր սպասող Մարգարիտը:

— Բերում ենք, — պատասխանեց Ռուբէնը: Նրանք ասի դուրս բերին արդէն դիակ դարձած անծանօթի մարմինը: Նա դեռ տաք էր, սիրտը բարախում էր: Անմիջապէս քարից կապած թուղի օղակը ազատեցին նրա վզից: Օգնութիւնն ու խնամքը փրկարար դեղեր են և ահա խեղդւած ձեռ ու ոտերից չորս ուժեղ տղամարդիկ բռնած որպէս հնոցի, յետ ու առաջ էին տանում բերում երեսն ի վայր ու զլխի վայր ցած կախում: Ամեն անգամ այս գործողութիւնից յետոյ խեղդւածի քիթ ու բերանից ջուրը վխտալէն դուրս էր թափւում...

Կէս ժամ չանցած, Գուրգէնն, այսպէս անուանեց իրան խեղդողը, ասում, խօսում ու աւելամայից պատասխաններ էր տալիս նրանց հար-

ցերին: Ինչպէս Մարգարիտն, այնպէս և ամենքը խղճի անդորութիւն էին զգում, նրանց սրտերից վայր էր ընկել լեռան նման ճնշող ցաւը: Անկեղծ բարիքը, միշտ հոգու հանգիստ է բերում մարդուն, և նրանք հանգիստ էին այժմ: Վարդգէսը խորասուզել էր մտքերի ծովի մէջ, իսկ Աստղիկը ապուշ կտրած սոսկալի դէպքից՝ նայում էր լուռ ու զարմացած, թէ՛ միթէ մարդ իրան կիսեղբի...

— Պարոնի դէմքը ծանօթ է թւում, նկատեց Մարգարիտը:

— Թ. քաղաքումն ենք ծանօթացել, լաւ յիշէ՛ր, պատասխանեց Հրանտը:

— Մ. այգում Տ-ի միջոցով ծանօթացանք, մէջ մտաւ Ռուբէնը:

— Ո՞րչափ փոխւած է երևում, ասաց Սօսը: Գուրգէնը նոյնպէս նկատել էր, որ դրանք ծանօթ դէմքեր էին. այդ բանը նրա մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չէր յառաջացնում: Նրա դէմքի վրայ նկատելի էր տանջող մտքերի, ալեկոծող հոգու դաժան դրօշմը: Իրեն փրկող-ազատող ծանօթ խմբի պարզ հարցասիրութիւնը նրան ամենևին չէր հետաքրքրում. նա շատ լաւ գիտէր, որ ծանօթի, թէ անծանօթի դերը մի քանի պարզ և ցաւակցական նախադասութիւններից ու խօսքերից դէնը չէր անցնելու, այդ էր սովորեցրել նրան կեանքը. և նա լուռ ու հանգիստ ծա-

նօթներին էր նայում: Գուրգէնի այդ սպանիչ լուրթիւնը Մարգարիտը խանգարեց.

—Այժմ ի՞նչպէս էք զգում ձեզ,—հարցրեց նա Գուրգէնին:

—Այնքան լաւ, որ որեւէ մէկիդ դիմելու ոչ պահանջ ունիմ և ոչ խնդիր,—պատասխանեց Գուրգէնը:

—Խնդրեմ, առանց քաշելու ասէք և պարզ լինէք կրկնեց նա:

—Պարզ էի, բայց այդ դրութիւնը ինձ կորուստ տարաւ, էլ չեմ ուզում պարզ լինել:

—Միթէ դուք մեզնից վախենում էք, ասացէք ճիշտը, մենք որեւէ բանով կարող ենք պէտք գալ ձեզ.—ստիպում էր Մարգարիտը:

—Յարգելի օրիորդ, ծանօթ, թէ անծանօթ այդ նոյն հարցերն են առաջարկել ինձ և իմ նման շատ շատերին. ես դէպի մարդիկ հաւատ չունիմ այլեւ, չնայած նրանց մէջ լաւերն էլ կան. թողէք հանգիստ,—խնդրեց Գուրգէնը:

—Խնդրում եմ մեզ ընդունէք քոյր և եղբօր տեղ և չնեղանաք: Ի՞նչն էր պատճառը, ինչո՞ւ էիք դուք ինքնասպանութիւն գործում,—թախանձելով, որպէս սրտացաւ բարեկամ, պարտաւորեցնում էր Մարգարիտը:

—Է՛հ, այնպէս, միանգամից կը պրծնէի,—պատասխանեց նա կտրուկ:

—Այսինքն:

—Սովը, դուք ճանաչում էք նրան:

—Բայց չէ՞ որ դրա առաջը կարելի է առնել, մէջ մտաւ Ռուբէնը:

—Ինչո՞ւ:

Աշխատանքով:

—Ո՞րտեղ:

—Այս աշխարհում, ամեն տեղ:

—Ցոյց տւէք, ես չգիտեմ տեղը:

—Որոնեցէք՝ կգտնէք, մարդիկ ցոյց կտան ձեզ:

—Հապա՞ երկու տարի շարունակ որոնեցի ու չգտայ, այսինքն գտայ շարունակ, բայց մարդիկ աշխատանք չտւեցին:

—Անկարելի բան է, ինչո՞ւ աշխատանք չափի տային ձեզ, եթէ աշխատաւորի կարիք ունենային:

—Ա՛խ այդ «ինչուն».—կամ ինձ չէին ճանաչում, կամ չէին վստահանում և կամ յարմար չէին գտնում:

—Մարդիկ մէջ գցէիք, միջնորդ-ծանօթներով կարելի էր յաջողեցնել:

—Մարդիկ, մարդիկ. ճիշտ է, այս աշխարհը միջնորդների և պրոտեկցիաների աշխարհ է, բայց այդ մեծ մասով տեղի է ունենում խնամիւնների—բարեկամների համար. անծանօթների և հասարակ ծանօթների համար նա կամ շատ քիչ տեղ ունի, կամ ամենեւին տեղ չունի: Բի՛շ բացառութեամբ մարդիկ միջնորդում կամ

որև է աւելորդ հոգատարութիւն են յանձն առնում այն ժամանակ, երբ նրանք սեպհական շահունին, ուրիշ, հակառակ դէպքերում մարդու դժբախտ դրութիւնը նրանք ցաւակցական ու լոկ խօսքերով են թաղում: Տաքացած ու սրտի հոգով կու գայրոյթով էր արտայայտուում Գուրգէնը: Աստիճանաբար բարձրացնում էր ձայնը, բայց յետոյ զգալով, որ դրանով միայն իր մաղձն է շարժում՝ լռեց:

— Ախար, պ. Գուրգէն, նկատեց Սօսը, այդ չափ խիստ նկարագիր ես չեմ գտնում կեանքում: Ամենքն էլ գործ են որոնում և գլխում, ինչո՞ւ ձեզ համար միայն եզակի ծանր դրութիւն պիտի ստեղծւէր. գուցէ դուք համեստ աշխատանք չէք սիրում կամ յարմարւում:

— Թերևս ձեզ այդպէս թւի, կողմնակի մարդկանց միշտ այդպէս է երևում. տէք ինձ թէ՛ կուզ ամենահասարակ աշխատանք, և ես ամենայն հաճոյքով կ'կատարեմ, միայն թէ դրանով կարելի լինէր ապրել և տուն ու ընտանիք պահել:

— Ուրեմն դուք և ընտանիք ունիք, հարցրեց Հրանտը:

— Այդ գուցէ ձեզ համար նշանակութիւն չունենայ, սակայն նա մեռնում է սովից իմ այդքան երկար անգործութեան պատճառով:

— Իսկ դուք կարծում էիք, թէ ձեզ խեղճելով նրանց կազատէիք սովից:

— Ոչ: Իսկ դուք գիտէք, ի՞նչ ասել է մարմ-

նական, հոգեկան և մտքի կատարեալ տանջանքը, կենդանի մեռնելը, սողալն ու ողորմութեան ձեռք մեկնելը, որով նոյնպէս չէի փրկելու կենդանի մեռնող ընտանիքը. կամ գուցէ դուք գերազանցում էք սրանք, քան մեռնելը... է՛հ. ինչևէ, հեռից քննադատողի համար ամեն ինչ հեշտ է...

— Պարոն Գուրգէն, ձեզ համար հասկանալի պիտի լինի, որ կեանքը կռիւ է, հետևապէս նրա ձանփին յուսահատւելն ու անձնասպան լինելն ամենամեծ յիմարութիւնն է: Կեանքն ամեն մէկից պահանջում է խելացի, տոկուն ու ճարպիկ գործելակերպ, որպէսզի նա, այսպէս թէ այնպէս, իր առօրեայ պէտքերի բաւարար միջոցները գտնելով՝ ապրէ, օր անցկացնէ: Երբէք չի կարող պատահել, որ մարդու աննախանձ դրութիւնը միայնագամից, յանկարծակի փոփոխութեամբ դէպի լաւը փոխւէ: Եթէ բացառիկ դէպքերի պատահմունքները մի կողմ թողնենք, կտեսնենք, որ մարդու դրութիւնը լաւանում է միայն և միայն անընդհատ, անդուլ և չարքաշ աշխատանքով, զրկանքների թափով և համբերատար ոգու ուժով, ուստի դիմանալ և համբերել է պէտք: Երբ մարդ աննպաստ հանգամանքների շնորհիւ յուսահատւում է և անձնասպանութեամբ վերջ տալիս իր կեանքին, հաւատացած եղէք, դրանով նա մաղաչաւի շահ չի բերում իր ընտանիքի կենդանի մնացած անդամներին, ուստի դուք էլ չպիտի կորցնէք ձեր հոգու արիութիւնը, թէկուզ

ինչ վիճակում էլ գտնուելիս լինիք, ջանք գործ դրէք ապրել և միջոցների հնարաւորին չափ ապրեցնել ձեզնից սպասելիք ունեցողներին:

—Պ. Հրանտ, լիապէս հասկանում եմ ձեզ դուք կեանքի կռիւն այլապէս էք հասկանում Դուք պիտի ընդունէք, որ ինձ պէս թոյլերն աշխարհում գոյութիւն պահպանել չեն կարող, ուրեմն օր առաջ նրանց մահը ցաւալի չէ, քան որ աւելի վատթար կեանքով վերջ ունենար. աշխարհն ուժեղներինն է:

—Միթէ դուք այդչափ թոյլ էք զգում ձեզ —հարցրեց Ռուբէնը:

—Ոչ, սխալ չպիտի հասկանալ: Աշխարհում մարդիկ բոլորն էլ այսպէս թէ այնպէս իրար հետ կապւած են, իրարից՝ կախւած. շփումների գործողութիւնների այս կամ այն ընթացքը զանազան մարդկանց համար բերում է լաւ կամ վատ հետեանք, սակայն մէջ տեղ առւժողը միշտ էլ բարեխիղճ ու արդարամիտ միամիտներն են: Մարդիկ գազաններ են և նրանց մօտ թշուառների դրութիւնը ծաղրելի է ու ծիծաղելի: Նրանք ստեղծել են և ստեղծում են սոսկալի օրէնքներ, ու կարգեր, իսկ դրանց զոհ են գնում իմ նմանները: Թշուառ դրութեան մէջ որոնում է փոքրիկ մխիթարանք, սփոփանք, և շարունակ ձեր առաջն է ցցւում անգթութիւնը. մարդկանց մօտ փնտռում էք խիղճ՝ նա մեռած է, յոյս ու հաւատ էք որոնում՝ երազ է, բարոյա-

կան պարտքի և օգնութիւն ցոյց տալու զգացումներ՝ չկան. միայն մի բան կայ—ուժն իրաւունք է և նրա հանդէպ մենք ենք թրպրտում: Այսպիսի պայմաններում իմ նմանների կեանքը մեծ թշուառութիւն է նախ իրենց համար և ապա այլասեռող հասարակութեան համար: Չէ՞ որ նման թշուառ պայմաններում ես և իմ նմանները չկարողանալով կեանքի տարրական պէտքերը հասցնել իրենց ընտանիքին, զաւակներին՝ չեն կարողանում սնուցանել ու բարեկրթել նրանց այնպէս, որ դրանցից գողերի, սրբիկանների, անբարոյականների ու անասնական բնազդների յակումներով մարդիկ չդուրս գան ու խտացնեն առանց այն էլ ապականւած աշխարհը: Դա ծանր բեռ է իմ կրծքին, դրանից եմ խորշում և աշխատում օր առաջ ազատուել այդ միալար տանջանքից: Է՛հ, ի՞նչ էք ուզում պարոնայք, ապրել շարունակ դժոխային տանջանքով, միշտ քո նմանների ոտների տակ սողալով ու տրորւելով, որտեղ ոչ ոք չէ խնայում ու շարունակ, սոված, մերկ ու դողալէն... Է՛հ, վերջապէս, գուցէ և այդչափ թոյլ չեմ, ինչպէս կարծում էք, հետեալպէս և շուտ մեռնելու արժանի, հանգիստ թողէք ինձ. շատ եմ յոգնել նման հարցերի մասին երկար-բարակ խորհելուց և դաժան իրականութեան հետ համեմատելուց:—Գուրգէնը կամաց-կամաց տաքանում էր և զայրանում. նրա սրտի մաղձն էին շարժել և նա արտայայտւում

էր, որպէս ուժգին բողոք կեանքի և մարդկանց հիւսած կռու անարդարութիւնների և անողորհ հարւածների դէմ: Նրան այնպէս էր թւում, թէ ներկայ խօսակիցներն էլ ծաղրում էին նրան, ինչպէս ամենքն էին ծաղրել և ծաղրում և նրա աչքում դրանք էլ թշնամիներ էին: Գուրգէնը հոգեկան յուզումնալից ալեկոծումներն ամենից շուտ նկատել էր Մարգարիտը, որ աշխատելով փոխել խօսակցութիւնն ու հանգստացնել նրան հարցրեց մեղմաբար.

— Դուք այստեղ ծանօթներ կամ ընկերներ չունիք:

— Ունիմ, բայց լաւ կլինէր չունենայի, — պատասխանեց Գուրգէնը, հասկանալով Մարգարիտի մտադրութիւնը: Ծանօթներն ու ընկերներն այն ժամանակ են ծանօթ և ընկեր, երբ դիրք և փող ունիք, իսկ կարիքի ճանկերն ընկած դէպքերում դրանք ոչ ծանօթ են և ոչ ընկեր. և դեռ ձեզանից էլ խուսափում են — փախչում: Որպէս փողոցներում սովից քռացած և կմախքացած քաղցած շներից, որոնցից ոչ մի շան չունին. չէ որ շները պէտք են, երբ մսոտ են: ջանել, կենսուճակ ու օգտակար:

— Է, լաւ, ինչո՞ւ էք եկել այստեղ և մատնուել այդ դրութեանը:

— Այնպէս, ինչպէս շատերն են եկել, այն տարբերութեամբ, որ ինձ դժբախտ կեանքի աշխարհ է շարտել այստեղ և զրկել գործից:

— Երևում է, դուք այս աշխարհում ոչոքից գոհ չէք, — նկատեց Սօսը:

— Այո, բայց դուք էլ երևի հասկացնել էք տալիս ինձ, թէ իմ կեանքը փրկեցիք, ուրեմն և շնորհապարտ եմ ձեզ, սակայն չարաչար սխալում էք, դրանով դուք մի քիչ աւելի երկարացրիք իմ անասելի տանջանքները: Երևի սոսկալի ձմեռներին փողոցները պիտի շրջեմ ու լուսացնեմ, ինչպէս այժմ քաղաքի ծայրերն ու այգիներն եմ բնակարան դարձրել, որպէս անտէր, անտիրական, արտաքսւած շները. նորէն պիտի տեսնեմ մերայիւնների սովն ու տանջանքը — միկտացնող դրութիւնը և կտոր կտոր փրթւի սիրտս ու ուղեղս, կամ խէնթացած փողոցները շրջեմ, որպէս ծաղրի առարկայ. չէ որ նման պատկերներ սպասող և որոնող կուշտ և հոհացող մարդկանց համար մենք զւարճալիք ենք միայն և ուրիշ ոչինչ: Գուրգէնն անասելի կըսկիծով պատասխանեց վերջին հարցին, նա տարել, զգացել էր նրա ահռելի ծանրութիւնը և դրա պատմութիւնը պատասխան էր ներկայացնում անհոգ հարցասէրներին: Նրա յիշողութիւնը, որպէս շանթեր, կըծում էին նրա հոգին, ձմեռայ սարսափի, մահաշունչ գիշերին — Քրիստոսի ծննդեան Հրաշափառ տօնին ինքն էր, որ զրկանքների ու ցրտի յօշոտող ճիրաններում չորացել էր, մինչդեռ սրանք, ով գիտէ, ինչպիսի երջանիկ ժամեր էին անցկացնում: Նա գիտէր,

որ ամբողջ կեանքը թշուառների, խեղճների համար ծաղր է, թունալից ծաղր, իսկ խօսքերը մխիթարական խօսքերը՝ լոկ դառնութիւններ են առանց մխիթարական դրական հետեանքի: Նա կոտորւած հոգով, թուլացած ու նւաղած ձայնով ցածրացրեց ու լռեց:

Պատահում են ժամեր, անցքեր — դէպքեր, երբ մարդ խօսակցութիւններից աւելի քիչ բան է հասկանում, քան դիմացինի հոգեկան դրութեան ճշգրիտ ու լուռ արտայայտութիւնից, աւելի շատ և շուտ է զգում ու ըմբռնում ճշմարտութիւններ, քան նրան խօսքերով կբացատրէին: Եւ այսպէս ամենքն էին հասկացել Գուրգէնին ու նրա փոթորկալից հոգեկան դրութիւնը և չէին քաշում իրենց մխիթարական — կոտորւած ոգին վերականգնելու խորհուրդներ տալու:

— Ինչո՞ւ էք այդչափ վհատւած խօսուած կեանքն երբէք այնքան դառը չէ, ինչպէս նկատւողում էք: Կեանքում ոչ մի բան անվերջ ու յարատե չէ, ամեն ինչ փոփոխւում է: Ձեր արթութիւնը — ոգին չպիտի կորցնէք ու յուսահատւէք: Կը գայ ժամանակ ձեզ էլ կը ժպտայ յարջողութիւնը, կլաւանայ ձեր դրութիւնը, այն ժամանակ՝ ձեր կրած բոլոր դառնութիւնների հանդէպ անպայման կզգաք կեանքի այնքան մեծ գրաւչութիւնն ու քաղցրութիւնը:

— Կեանքի քաղցրութիւնը, շատ լաւ. բայց ես երբէք չեմ ժխտում այն, սակայն երբ ար-

ւէսի նման քիթ ու մոռութա լիզելով միայն պիտի անցնեմ հասած ու հիւթալի վագերի տակից ու համը չտեսնեմ ինձ համար քաղցր կեանք չէ լինելու դա:

Սոսակցութիւնը բաւական երկար տևեց: Գուրգէնի պատասխանները զուտ փորձերի հետեանքներից էին բղխում և համոզեցուցիչ էին, բայց թէ դրան անպայման անձնասպանութիւնը պիտի հետևէ՝ ոչ ոքի հոգուն մօտ չէր և անհասկանալի. տանջանքի մէջ էլ համբերութեան տոկունութիւն է պէտք: Հարկաւոր էր սիրտ և ապա տեղ տալ Գուրգէնին, այդ միտքը բոլորի գլխովն էր անցել. նրա գլխի քաօսային մտքերը պէտք էր ջոկել ու դուրս շարտել անձնասպանութիւն գործելու միտքը: Մինչև այդ բոլորն լուռ, նոյնպէս հալածական վարդգէսն եղաւ առաջինը, որ ձեռք մեկնելով նրան՝ ասաց.

— Գուրգէն ձեռքդ տուր ինձ, ներքի որ դուռով եմ խօսում, այսուհետեւ պիտի լինես մեզ հետ միասին, հաւասար ու մտերիմ ընկեր. ինչպէս մենք ենք ապրում, այնպէս էլ դու կապրես, մինչև տեսնենք... Ես այս ասում եմ անկեղծօրէն, միայն խօսք տուր, որ մեզ հետ անբաժան ընկեր ես լինելու և երբէք մենակ որեւէ տեղ չես հեռանալու:

Համանման դրութեան մէջ եղածները, բարեկամներ են. և Գուրգէնը տևեց նրան իր ձեռքը: Նրանք վեր կացան ու շարժեցին դէպի տուն:

V

Արդէն ժամը եօթն էր: Վերջալոյսի արեւը
ոսկեգօծել էր ծառերի կանաչ, սաղարթախիտ
գազաթները: Դաշտերի երեսը ծածկող մատղաշ
ծաղկաւէտ կանաչի օրօրներն արևի հազար գոյ-
նի ճառագայթների հետ միախառնւած՝ մեղմ ու
լինջ ծովի կապոյտ-կանաչաւուն ալիքներին էին
նման: Մեղմ գեփւուն իր հովասուն հոսանքով
սթափեցրել էր հանգիստն առած ծառն ու ծա-
ղիկը, դիւզն ու թռչունը: Խօսուն աղբերակներն
ու քչքացող առուակներն—ամենը ամենը լեզու
էին առել և գեղեցիկ ներդաշնակութեամբ եր-
գում էին բնութեան վերջալոյսի գեղեցկութիւ-
նը: Հրաշալի էր գարնանային այդ երեկոն, ու-
րախ էր մարդկանց սիրտն ու հոգին, ուրախ էր
և մեր ծանօթ զբօսնող խումբը: Գեղեցիկ օրւան
գեղեցիկ տօնն էր այդ երեկոն: Երբ մարդը
հանգիստ է խղճով, բարիք է կատարել՝ իրեն
երջանիկ է զգում, թէկուզ ամենավատ օրւայ
մեղամաղձ ու թղպած պահին, որ այնպէս խըս-
տօրէն նստում է մարդու հոգու վրայ և փո-
խում նրա ամենալաւ տրամադրութիւնը, ուր

մնաց թէ՛ այսպիսի գեղեցիկ երեկոյին: Եւ մեր
զբօսնող խումբը խաղ ու երգով, ծիծաղ ու քըր-
քիջով, որպէս երջանկութեան անհոգ ոգի, թռու-
թռալէն տուն էր վերադառնում:

Գարնանային ազահ արեգակը ծծել էր երկ-
րի խոնաւութիւնը: Խճուղու ճանապարհի տրոր-
ւած հողը փոշի էր դարձել, որ այնպէս վախ-
կոտ, որպէս վայրենի նապաստակը, մարդկանց
քայլերի իւրաքանչիւր փոխելու, գետին դնելու
ժամանակ վեր էր թռչում ու մոլորւած և շփոթ-
ւած մօեղների պէս իրեն հանգիստն էր գրտ-
նում, նստում մարդկանց—երթեկոյնների վրայ:
Զբօսնողները մինչև քաղաքի երկաթուղու կա-
յարան հասնելը փոշու հաստ շերտով էին ծածկ-
ւել: Կայարանում նրանք սրբւեցին—մաքրւեցին,
լացւեցին ու այնպէս մաքուր ու հանգիստ քա-
ղաք էին վերադառնում:

Կայարանի հրապարակի ձախ կողմում մի
խումբ բանտարկեալներ շրջապատւած էին սրա-
մերկ զինւորների և քաղաքապահների երկտակ
վաշտով: Նրանք նոր էին տեղ հասել և այժմ
աշալուրջ հսկողութեամբ քաղաքի բանտն էին
տարւում, որտեղից նրանցից իւրաքանչիւրին
ուղարկելու էին իրենց պատիժները քաշելու,
յանցանքները քաւելու որոշւած տեղերը: Բան-
տարկեալների գէմքերին կարգացում էր նրանց
հոգեկան դրութիւնը: Բանտարկեալներից ոմանց
խրոխտ գէմքն ու քայլւածքը, արի սիրտն ու

հոգին քշել—վանել էին նրանցից վհատութիւնն ու թուլութիւնը, հաստատ համոզւած լինելով, որ նրանք այսպէս թէ այնպէս իրենց պատիժը փակւած պատերի մէջ էին անցկացնելու, որ իրենց կատարած յանցանքների վարձատրութիւնն էր, քայլում էին հաստատուն քայլւածքով և այնպէս աղմկելով թնդացնում էին օդը իրենց ոտների շղթաների ողբացող շռինգով: Դրանք յանցանք գործելուց առաջ գիտակցել էին այդ կեանքը, և նրանց դէմքերին զղջման ոչ մի հետք չէր նկատւում. դիմացկուն էին նրանք և առողջ: Կային բանտարկեալներ, որոնք դողերոցքի թուլութեամբ, որպէս հիւանդներ, հեիհե հազիւ էին հեռուում իրենց համանման կացութեան ենթակայ յաղթանդամ և ի բնէ առողջ ընկերակիցների ընթացքին: Նրանց դէմքերին երևում էին լքումի, յուսահատութեան նշաններ, և գեղնութիւնն ու դալկութիւնը իր կնիքն էր թողել նրանց դէմքերին: Նրանք կամ յանցանքը կատարելուց յետոյ զղջացածներ էին, կամ թուլակազմ, բանտային կեանքը տանելու անգործներ: Բանտարկեալների մէջ կային մի շարք մարդիկ, որոնց խեղճացած դէմքերին դժգոհութեան, զայրոյթի և բողոքի առկայծող նշաններն էին երեւում: Նրանք կամ անմեղ զոհեր էին, որ ժամանակին անկարող լինելով մարդկանց սուտ զրպարտող և անարդար ցուցմունք ու վկայութիւն որոգայթներն իրանցից վանել—հեռացնել

ենթարկւել էին պատիժների, բանտային կեանքի, կամ անբաւական՝ որոշւած խիստ պատիժների դէմ: Եւ դրանք, որպէս մարմնացած բողոքներ մարդկանց անարդարութիւնների դէմ, ճար անճար համակերպւել էին բանտարկեալի դրութեանը, դնում էին չկատարած յանցանքի որոշւած պատիժը կրելու: Նրանք դժգոյն էին, որպէս մարող ճրագը, թոյլ ու դեղին որպէս ծառից պոկւող աշնանային տերեւը:

Հիւանդներն ու հալ ու մաշ եղած ոսկրակալածներն, որպէս գերեզմանոց տարւող դիակներ, բեռնատար սայլերի վրայ նստած գնում էին առջևից գնացող բանտարկեալների յետևից:

Յետևի բանտարկեալներից մէկը, որ ոտների շղթաներից ազատ էր, յանկարծ վերցրեց փափախը և բարևեց փողոցի մայթերի վրայով գնացող Մարգարտին: Մարգարտիւր շփոթւեց ու շշմեց, զոռ տւեց աչքերին և ուղեղին, սակայն ի զուր նա չէր կարողանում յիշել ու ճանաչել բարևող բանտարկեալին, որի սրտտես հայեացքից չէին խուսափել Վարդգէսի և Մարգարտի ծանօթ դէմքերը: Կրկնւեց գլխարկի բարևը. բանտարկեալի դէմքի ծանօթ թւալը նրա աղօտ յիշողութեան մէջ չճանաչւեց. նա չկարողացաւ իմանալ, թէ ով էր բարևողը, ստիպւած եղաւ Վարդգէսի օգնութեանը դիմել. նա բոթելով Վարդգէսին՝ նրա ուշադրութիւնը դարձրեց բարևող բանտարկեալի վրայ: Բարևը եռապատուեց.

երևի բանտարկեալը հասկացել էր, որ նրանք միանգամից իրան չճանաչեցին:

Վարդգէսը նայեց, նայեց և յանկարծ յիշեց-ճանաչեց նրան. կէս ուրախ, բայց սարսափով աչքերը լայն բացեց, մէկ էլ նայեց ու սըրտի ցաւով յետ նայեց, ինչ որ բան փափաք Մարգարտին: Նրանք բարեկեցին բանտարկեալին խղճալի, ցաւալի արտայայտութեամբ: Մարգարտին իր հայեացքը չէր հեռացնում ծանօթ բանտարկեալի վրայից, նա ինչ որ խղճալի ու թըշուառ իրականութեան դռն կնիքն էր տեսնում նրա վրայ, ակամայից ձեռները ուղիկուրը տալու, ինչ որ բան տւեց Վարդգէսին և փափաք նրա ականջին: Նրանք մօտեցան բանտարկեալների կողքից գնացող պահնորդ սպային, խնդրեցին նրան ընդունել հնգանոց թղթադրամը և յիշած բանտարկեալին տալ: Սպան ընդունեց, միայն բանտապետին յանձնելու պայմանով. այսպէս էր կարգը, բանտարկեալի ձեռքը փող չալիտի մնար. նա ծոցից հանեց ծոցատետրն ու մատիտը, նշանակեց այնտեղ բանտարկեալի անունը, տրւած փողի քանակը և տւողների անունը: Այս բոլորը նա կատարեց այնպէս, գնացած տեղը: Աշխարհում բարի մարդիկ քիչ կան, այս մէկը — սպան դրութիւն մտնողներից — բարիներիցն էր. նա մինչև անգամ թոյլ տւեց Մարգարտին ու Վարդգէսին հեռուից, գնալիս ծանօթ բանտարկեալի հետ խօսել: Եւ նրանք բո-

լոր ընկերներով մինչև բանտի դռնն ուղեկցեցին բանտարկեալներին: Վարդգէսն ու Մարգարտը ծանօթ բանտարկեալի հետ խօսում էին կցկտուր, հարցեր տալիս և պատասխաններ ստանում նոյնպէս կցկտուր. շղթաների շրջը ու զըրնգը, ճանապարհից վազող սայլերի ու կառքերի սալալատակների վրայ բարձրացրած դղըրդոցը, փողոցային աղմուկն ու աղաղակը և իրարից հեռու լինելը խանգարում էին լաւ լսել միմեանց:

Վարդգէսն այնուամենայնիւ կարողացել էր նրա այդ դժբախտ վիճակի համառօտ պատմութիւնն իմանալ: Արտասովոր պատմութիւնն չէր նրա կեանքի նկարագիրը, նա հազարաւորներից մէկն էր իր առանձին գոյնով ու բնոյթով:

Երբ բանտարկեալներին բանտ տարան, Վարդգէսն ու Մարգարտը մնացած ընկերների հետ գնաս ու մնաս բարևի հրաժեշտը տալուց ու բարի սպային շնորհակալութիւն յայտնելուց յետոյ վերադարձան տուն: Ծանապարհին Վարդգէսը պատմում էր ընկերներին, թէ ով էր բանտարկեալը և թէ ինչ սոսկալի իրականութեան զոհ էր նա:

— Նա գիւղացի թորոսն էր, պատմում էր Վարդգէսը, մենք նրա հետ ծանօթացանք երկու տարի առաջ, երբ ես ակամայ հեռանում էի այս կողմերը — իմ նոր բնակատեղին, իսկ Մարգարտին ու ուսանող կոատիան գնում էին իրենց

ուսումը շարունակելու: Գնացքի երրորդ կառքումն էինք տեղաւորւած մենք և մեզ հետ միասին գիւղացի այս թորոսն իր երկու ընկերների հետ, որոնցից երկուսը տեղաւորւել էին մեր գլխավերևում, իսկ երրորդը՝ մեր ոտների տակ—նստարանի ներքևում: Նրանք, ասես, գազան շների յօշոտող ռեխից էին ազատւել, այնպէս զգզւած շորերով էին ծածկել իրենց ամօթ մերկութիւնը. քթները բռնէին, իսկոյն շնչները կփչէին, այնպէս էին տանջւել սովածութիւնից, իսկ կեղտի մէջ կորած մարմիններից ու շորերից զգւելի գարշահոտութիւն էր փչում: Նրանք իրենց նման մարդկանց—անսիրտ հարուստների ձանկերում թրպըրտացող զոհեր էին, որոնք կորցրած ամեն ինչ, տուն-տեղ, ալիք ու հող, ապրուստի վերջին յոյս-ապաւէնը և ընտանիքի պատիւը, այնպէս կատարեալ սոված ու տկոյր գնում էին թ. շաղաք աշխատանք գտնելու վառ յոյսով, որ թէ իրանք ապրէին, թէ իրենց խղճուկ ընտանիքին մի կտոր չոր հաց ձարէին: Հասնում են քաղաք: Թորոսն ու իր ընկերները սև աշխատանքի բանւորներ են դառնում մի մեծ գործարանում: Տանջւում են նրանք անասելի տանջանքներով. սոսկալի չարչարանքը նրանց ու նրանց հարկւրաւոր ընկերների մէջքն է ծռում, սակայն 50--60 կոպէկ չնչին վարձագինը բաւականութիւն չէ տալիս նրանց առօրեայ պէտքերին. ընտանիքաւորների դրութիւնը մանաւանդ սոս-

կալի է դառնում, նրանք զուրկ են մնում ապրուստի ամենահամեստ միջոցից ու տանջւում են կարօտութեան մէջ: Այս պայմաններում գործարանատէրը բանւորների վարձագինն է պակասեցնում, յայտարարելով՝ թէ գործերը վատ են գնում: Բանւորները բոլորն էլ զգում են դրա սարսափելի հետեանքները և գործադուլ են յայտարարում՝ խօսք մէկ արած: Նրանք կարծում են, թէ դրանով կազդեն գործարանատիրոջ վրայ, որ գէթ դրութիւնը նոյնը թողնէ, չէ՞ որ իրանք դեռ եղած պայմաններով չեն կարողանում բոլոր կենսական պահանջներին ծայրը ծայրին հասցնելով բաւարարութիւն տալ, ուր մնաց թէ առաջարկւած նոր պայմաններով բաւականանային: Գործարանատէրը բանւորներին դրութեան մէջ չի մտնում և նրանց բոլորին էլ արձակում է ու հեռացնում իր գործերից: Սովածների մի ուրիշ խումբ է բռնում նախկին բանւորների տեղերը գործարանատիրոջ պայմաններով և նախկին բանւորները սովածութեան են մատնւում: Անցնում են օրեր և շաբաթներ, անգործները տանջւում են սովածութիւնից և պարապ մնում: Թորոսը հինգ օր շարունակ մի պատառ հաց չի գտնում բերանը դնելու, գժւելու չափ յուզւում է նա և որոշում, ինչպէս և լինի հաց գտնել:

Նա, որպէս գող կատու, վախը սրտին և արիւնն աչքերին, պտտում է մեծ և գեղեցիկ

քաղաքի լաշն ու շքեղ, բազմամբոխ փողոցները թուփը լիզելով կանգնում է երբեմն այս և երբեմն այն մեծ խանութի ցուցադրված գեղեցիկ ու թանկագին առարկաներին նայում, ուրախանում, դարձնում, բայց երբ մտածում է, թե զրանք իրենք չեն, նոր միայն զգում է մոռացութեան տւած, սովածութիւնից եօթ կտոր ու հազար ձայն հանող դատարկ աղիքների կուշ ու ձիգերը և շարունակում է գնալը: Մի ուրիշ գեղեցիկ խանութի գեղեցիկ դարդարանքներ են նրան գրաւում, կանգնում է նա նայում, նայում, պէլանում, շլանում, բայց ամեն անգամ զգալով սովից գալարւող աղիքների դաժան ցաւը, թողնում է, հեռանում և այդպէս շարունակ, շարունակ... Նրա գլուխն ուռչում է մտածելուց, թէ ինչո՞ւ մարդիկ կան, որ անբաւ հարստութիւններ ունին առանց դժւար աշխատանքների դիզած, իսկ ինքն ու իր նմանները տանջւում են ու չարչարւում տաժանակրի պէս և սոված են ու սոված... Անցնում է նա մէկ, երկու, տասն ու հարիւր նման և աննման խանութների առաջից և կանգ առնում մի խանութի առաջ, ուր հաց են ծախում: Ամեն անգամ շքեղ խանութի դռան բաց ու խուփ լինելը դուրս է թողնում խանութում կարգին, շնորհքով դասաւորւած թափայ հացերի և զանազան անուշահոտ շաքարահացերի ու քաղցրաւենի ուտելիքների անուշ ու քաղցր հոտը, որն անմիջապէս ուժ-

գին թափով թորոսի դէմքին էր խփում, քթածակերը մտնում: Թքակալում է նրա բերանը. տասնեակ անգամ կուլ է տալիս նա թուփը՝ լաշն են բացւում նրա աչքերը, բայց գալարւում են սոված ու կծկւած աղիքները, փորն է տրորւում նա: Նայում է ակնապիշ, նայում հիացած, սակայն, աւանդ, քթին չէ հասնում: Նորէն նրա ստամոքսում գոռում գոչիւն են բարձրացնում գալարւող աղիքները, և նա այլեւ չի կարողանում դիմանալ: Յանկարծ նա սիրտ է առնում, լաշն են բացւում մարւող աչքերն ու առկայծում տարօրինակ կրակով. գազանային ինչ որ սարսափելի միտք է յղանում նրա մթագնած ուղեղում: Մի ոստիւնով գցում է նա իրեն խանութ, խլում մի մեծ կտոր հաց, պինդ սղմած կրծքին նոյնպիսի ոստիւնով դուրս է թռչում ու փախչում: Այնքան նա կարողանում է ճարպիկ գրտնւել, որ անմիջապէս խանութի դուռը շտապ ու արագ իր յետևից ամենայն թափով վրայ է քաշում, որպէսզի դրանով արգելէ իր յետևից վաղորդին իրեն հասնելու, այն կտոր հացի պատահով ձեռքից առնելու: Մի ակնթարթում խանութ պանն ու խանութ հաւաքւած գնողները շմում են, բայց անմիջապէս յետևից ընկնում նրան բռնելու: Դա կատարւում է այնքան արագ, որ փակւող կամ աւելի շուտ վրայ վազող—ծածկւող դուռն այնպէս ուժգին ու շրխալէն հարւա-

ծում է խանութպանի դէմքին և նա ուշագնաց
վայր է ընկնում խանութի շէմքին:

Բռնւում է Թորոսը և բանտ տարւում: Դա-
տարանը հիմնւում է կիսակենդան ու ջարդւած
դէմքով խանութպանի և նրա վկաների ճիշտ և
սուտ ցուցմունքների վրայ և որոշում նրա հա-
մար չորս տարւայ բանտային կալանաւորման
պատիժ: Նա մեղադրւում է բռնի փող պահան-
ջելու յանցանքի մէջ. և նա գնում է իր պատի-
ժը քաշելու, որ այնպէս դառն էր: Որպէս լե-
ղի, այնպէս տանջալից՝ որպէս դժոխքի սար-
սափը: Թշառների դրութիւնն է այս, կեանքն
է ծաղրում:

Ո՛ւֆ, թշառների կեանք:

Վ Ե Ր Ջ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0348229

Մամուլի տակ է և շուտով լոյս կտեսնէ
նոյն հեղինակի «Չարագործները եւ գոհերը»:

Դիմել Տիխիսի «Գուտամբերգ», «Գիւր» և
«Նոր կեանք» գրավաճառներին և հեղինակին՝
Ростовъ н/Дону, Почтовая № 126

Հեղինակից գումարով գնողներին ղեղջով է
արւում:

34735